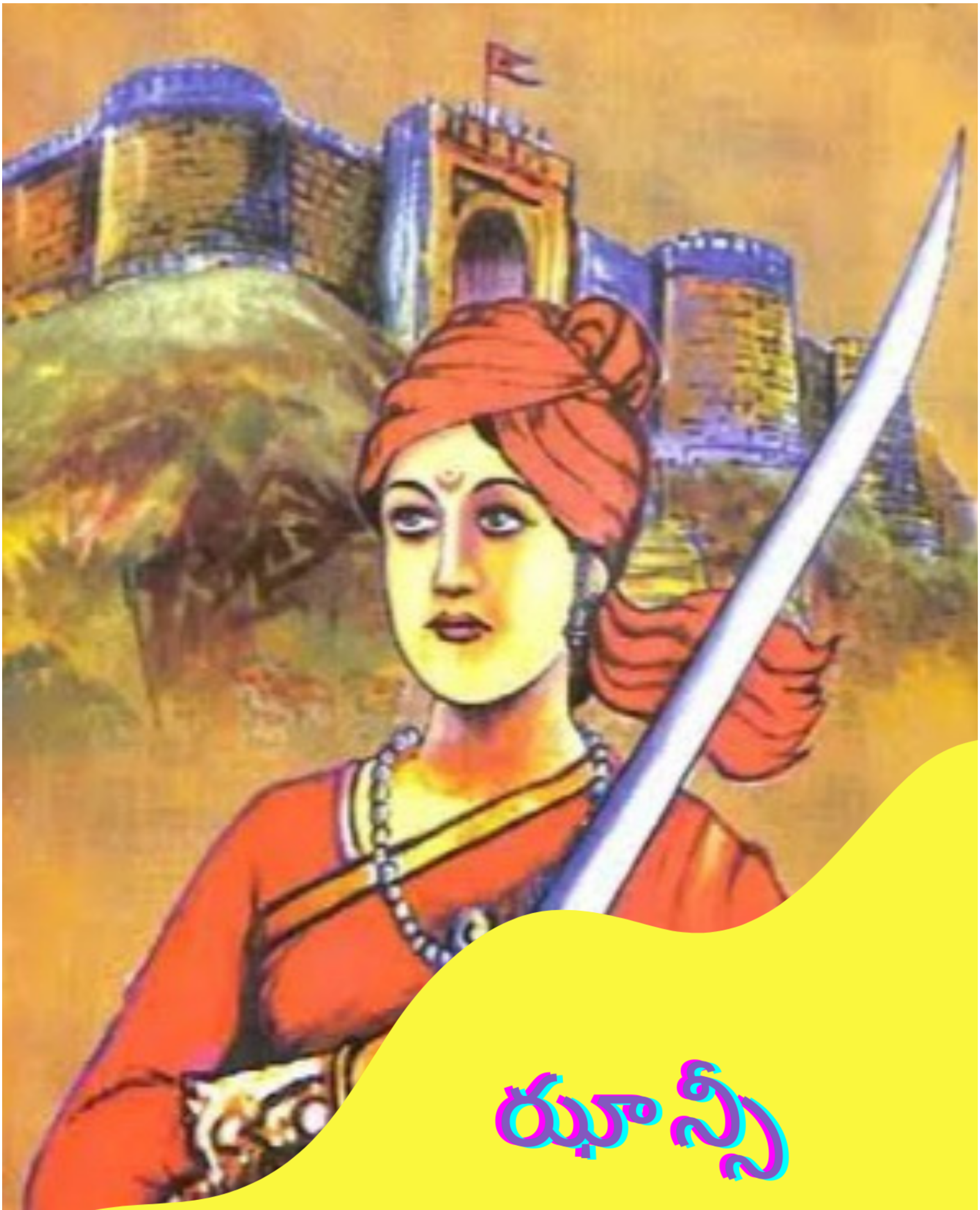

ఝాన్సీ

లక్ష్మీబాయి

ఝాన్సీలక్ష్మీబాయి

ముదిగంటి జగ్గన్నశాస్త్రి

దేశికవితా మండలి,
ఘంటశాల :: బెజవాడ.

ఝాన్సీ లక్ష్మీబాయి

ANDHRA BHASHA NILAYAM
శ్రీ వేమన ఆంధ్ర భాషా నిలయము
HYDERABAD

జననము — బాల్యము.

సింధు, గంగా, బ్రహ్మపుత్ర, గోదావరీ, కృష్ణవేణీ నదీనద పుణ్యస్రోతస్సులచేతను హిమాచల, ఉదయాచల, అస్తమాచల, వింధ్యాచలాది పర్వతరాజములచేతను, రత్నాకరాది చతురంభోధుల చేతను, కాశీ ప్రయాగాది తీర్థరాజములచేతను, ఆంగ్లసార్వభౌమశిరోభూషణమై వెలయుచున్న కోహినూరు మొదలగు నవప్రతిమాన వజ్ర వైడూర్యముల చేతను, వసిష్ఠ వాల్మీకాది ఋషీశ్వరులచేతను, నారదోద్ధవాది మునిపుంగవుల చేతను, అలంకరింపబడుచున్న భారత పుణ్యభూమిలో భారత వీరరత్నములుగూడా నెప్పటికప్పు డుద్భవించుచునే యున్నవి. భారత భాగవత రామాయణ వీరులటుండ నలెగ్జాండరును బురుషోత్తముడును సెల్యూకసును జంద్రగుప్తుడును హూణ శాక్యాదులను, హర్షవర్ధన, సముద్రగుప్తాదులను, మొగలులను ఛత్రపతిశివాజీ, రాణాప్రతాప్, ఛత్రసాలు మొదలగువీరులును ఎదిర్చి యెప్పటికప్పుడు విజయపరంపరలను గాంచుచునే యుండిరి.

వీరులేగాక వీరమాత లెందరుద్భవింపలేదు! రాణీసంయుక్త విమల. అహల్యాబాయి, రుద్రమాదేవి లెందరో రణభేరి మ్రోయించిరి. ఇట్లే ఆంగ్లేయులను గూడా ననేక రణరంగములలో నెదిర్చిన వీరు లనేకులు గలరు.

ఇట్టి భారత వీరలోకమునంతను వెలుగొందజేసి తటిల్లతవలె ధగధగ మెరసి, ప్రపంచమునంతటను దిగ్భ్రమనొందింపజేసి శత్రుగణముచే గూడ "హైందవజోన్ ఆఫ్ ఆర్క్" (Indian Joan of Arc) "హైందవ బోడీసియా" (Indian - Boadicea) యని

పొగడ్త నందిన ఝాన్సీలక్ష్మీబాయి మోరోపంతుతాంబే యను
నొక మహారాష్ట్ర బ్రాహ్మణవీరునకు శ్రీ కాశీ మహాక్షేత్రము
నుద్భవించెను. మోరోపంతు కృష్ణరావుతాంబే మనుమడు; సార్థ
నామఁడగు బలవంతరావు కుమారుడు; వీరందరు పీష్వాల సైన్యమ
లలో గొప్ప గొప్ప సరదారులుగ నుండి తమ తమ యవక్ర పరాక్ర
మమును బ్రదర్శించుచుండిరి.

కాని యంతిమపీష్వాయగు ద్వితీయ బాజీరావు 1818 వ సం
త్సరమున నెనిమిదిలక్షల రూప్యముల పెన్షను స్వీకరించి పూనావీ
బ్రహ్మవర్తమునకు వెడలిపోయెను. ప్రభుత్వము అతని సోదరుడగ
చిమాజీఅప్పాను సింహాసనాసీనుని జేయ ప్రయత్నించిరి; కాని యతడ
కారశూన్యమైన నామమాత్రప్రపదవి కంగీకరింపక తీర్థరాజమైన కా
క్షేత్రమున దన జీవితమును గడుపనెంచెను. మోరోపంతు చిమా
అప్పాయొక్క దయకు బాత్రుడయ్యెను; అతనిపైగల గాఢానురాగ
ముచే చిమాజీ కాశీక్షేత్రమున కతనినికూడ తనతో తీసికొనిపోయెను.

మోరోపంతు సహధర్మచారిణి భాగీరథీబాయి; ఈమె మహా
పతివ్రత; సాధ్వి; సుగుణశీల; సౌందర్యరాశి. ఈమె యుత్తమగుణ
శోభితయై, భర్తృపరాయణియై, గృహాంగణమున రాజ్యము నేలుచు
గృహలక్ష్మియై వెలయుచుండెను.

మోరోపంతు తనభార్య గుణగణముల కత్యంత ముదమందుచు
నామెపై గాఢానురాగమును గలిగియుండెను. వారిరువురును తమ
గృహమును స్వర్గధామముగా నొనర్చిరి. వారిప్రేమ దిన దిన ప్రవర్ధ
మాన మగుచు నాదర్శప్రాయముగ నుండెను.

కత్యనుకూలాచతురా ప్రియంవదా సురూపసంపూర్ణా।
సహజస్నేహ రసాలా కుల వనితా కేన తుల్యాస్యాత్ ॥

స్వధర్మనిర్వహణమునందు భర్తకు చేదోడు వాదోడుగా
నుండునది, గృహపాలనాది కృత్యములందు చతురతను జూపునది,
ప్రియమైన వచనములనే బలుకునది రూపయౌవనసంపత్తుచే నొప్పునది

యదార్థమైన స్నేహభావముచే దనరారునది యగు కులకాంతకు సాటి యెందైనకలదే! పూర్వజన్మసుకృతముచేతనే పురుషుల కిట్టిగృహలక్ష్ములు లభించుచుందురు. ఈసతీపతులపవిత్రదాంపత్యప్రేమఫలమే మన కథానాయిక.

1835 వ సంవత్సరము నవంబరు 16 వ తేదీని భాగీరథీబాయి గర్భము ఫలించి యొక కన్యారత్న ముదయించెను. ఈ యపూర్వఫలమునకు తల్లిదండ్రులానందమగ్నమానసులైరి స్నేహితులును, సంబంధులును, పరిచితులును, ఈబాలజ్యోత్స్నోదయమునకు వికసితవదనులై "ఈశ్వరుడీబాలికకు జిరాయువు నిచ్చుగాక! ఈకన్య కీర్తివంతురాలును పరాక్రమవంతురాలును అగునుగాక" యను నాశీర్వాద దుందుభులను మ్రోయించిరి ఒకనాడు సుప్రసిద్ధ కాశీ జ్యోతిషపండితు డీబాలిక జాతకపత్రమునుజూచి "ఈమె రాజ్యలక్ష్మీపరివేష్టితయై, యజేయశౌర్యరాశియగు స్త్రీ కాగలదు" అనిజ్యోతిషము చెప్పెను. పుష్పోదయమునకు పూర్వమే సుగంధము దిక్కులప్రసరింప నారంభించునుగదా! కానిఈబాలిక నవపల్లవారుణ శరీరఛాయను, శాంతస్వభావమును జూచినవారెవ్వరును కలలోకూడ నీమె పౌరుషస్వరూపమును నూహింపజాలరైరి! ఈమెకు తల్లిదండ్రులు మనూబాయి యను నామకరణము నిడిరి. ఇట్లుండ చిమాజీఅప్పా చనిపోయెను. మోరోపంతు కాశీలో కుటుంబయాత్రను జేయుట దుర్లభమయ్యెను. కాని చిమాజీఅప్పా సోదరుడగు బాజీరావు మోరోపంతును బ్రహ్మవర్తమునకు బిలిపించి యుచితస్థానము నొసంగెను. వారచ్చట సుఖజీవనము జేయుచుండ మందభాగ్యురాలగు మనూబాయి మూడవయేటనే తనతల్లిని గోల్పోయెను. మోరోపంతు కళత్రవియోగదుఃఖము నొకవంక భరించుచు తానే స్వయముగ గృహకృత్యముల నన్నిటిని చక్కబెట్టుకొనవలసి వచ్చెను. మనూబాయి లాలన పాలనముల నతడే జేయుచు తల్లిలేని కొరతను దీర్చుచుండెను. మను శుక్లపక్షబాలచంద్రికవలె దినదిన ప్రవర్ధమాన మగుచు నూతనకళలను తొడగ దొడంగెను. మను తండ్రితో పురుషమండలమున దిరుగుచుండునపు డావిశాలనేత్రములను, బంగరు కాంతిని, నవపల్లవ సౌకుమార్యమును జూచి యబ్బుర

పడనివా రెవరును లేరు! బాజీరావుపీష్వా మొదలగు వారందరు నామెయందమునకు మెచ్చుకొని యామెను చబేలీ (సంపంగిపుష్పము యని పిలుచుచుండెడివారు కాని యీ చబేలీపుష్పము పీష్వావనమున పెరుగుచుండుటచే సద్గుణ గంధమునను దోడు శౌర్యసంపత్తునుగూడ బాల్యమునుండియే యలవర్చుకొనుచుండెను. బంగారమునకు తావి యబ్బెను.

బాజీరావు దత్తపుత్రులగు నానాసాహేబు, రావుసాహేబులుగూడ బాలురగుటచే ఈ వీరత్రయము నానావిధ వీరక్రీడలందారితేరుచుండిరి. ప్రాచీనశిక్షావిధానము ననసరించి యీమె సమస్త విద్యలను, కళలను అభ్యసించుచుండెను. ఇందీమె యభిమానకళ యుద్ధకళ; ముఖ్యముగా ఖడ్గప్రహారములో నీమె యసమానపాండిత్యమును గడించి దానిమహిమ నాంగ్లసిపాయిల కెట్లు చవిజూపెనో మున్ముందు మనము చూడగలము. అశ్వారోహణము, కందకములను లంఘించుట, వ్యూహముల నతిచతురతతో నర్ధచంద్రాకారముగను, ధనురాకారముగను నేర్పరించుట మొదలగువాని నీ యైదారేండ్ల బాలిక నానాసాహేబు, రావుసాహేబులతోబాటు నేర్చుకొని ముందురాబోవు వీరజీవితమున కిప్పటినుండియు పునాదులను నిర్మించుకొనుచుండెను. క్షాత్రతేజమీ స్త్రీబాలిక మనోక్షేత్రమున చిన్ననాటనుండియే నాటుకొన నారంభించెను. ఒకనాడు నానాసాహేబు భద్రగజము నెక్కి విలాసార్థము గ్రామోపాంతమునకు బోవుచుండెను. మనూబాయి కూడ వాని ననుసరింప యత్నించెను. అదిచూచి బాజీరావు నానాసాహేబును హెచ్చరించినను అతడు చూడనట్లు నటించి యూరక బోవుచుండెను. మనూబాయి తనపట్టును వీడదాయెను. మోరోపంతు తన కుమార్తె పట్టుదలకు కుపితుడై "నీకే కేనుగు నెక్కు భాగ్యము లేదు. నీ నిరర్థక పట్టుదలను వీడుము" అని మందలించెను. మనూబాయి వెంటనే "నాభాగ్యమును మీ రెరుగరు నాకొక్కటి కాదు. పదియేనుగులు నిత్యము కైవారము జేయుచుండ గలవు" అని ప్రత్యుత్తర మిచ్చిన ట్లొక యితిహాసము గలదు. ఈ బాల

వాక్యమే చివరకు బ్రహ్మవాక్యమయ్యెను ! మనూబాయి కేడువత్సరములు వచ్చెను. ఆమెసౌందర్యము వయసుతోపాటతిశయించుచుండెను శరీరకాంతులు స్వర్ణకాంతుల నీనుచుండెను. మోరోపంతుకు కుమార్తె వివాహచింత హెచ్చుగాజొచ్చెను. పిల్లకు తల్లిలేదు; తండ్రికి ధనములేదు. ఇట్టి కన్యకకు తగిన వరుడు సత్కులమున దొరకుటెట్లు? అను చింతయే మోరోపంతును బాధింప దొడగెను. బ్రహ్మావర్తమున నతని జాతీయులగు బ్రాహ్మణు లెవరును లేరు.

ఇట్లుండ అదృష్టవశమున ఝాన్సీరాజ్యమునుండి తాత్యాదీక్షితుడను నొక జ్యోతిష్కుడు బాజీరావు దర్శనమునకు బ్రహ్మావర్తమరుదెంచెను. ఈ సమయమున మోరోపంతు తనకుమార్తె జాతకము నతని కిచ్చి యీ కన్యకకు తగిన వరుని ఝాన్సీరాజ్యమున జూడవలసినదని కోరెను. అతడా జాతకమును జూచి "ఈమె ముమ్ముందు రాజ్యలక్ష్మిని బడయగలదు' అని జ్యోతిషము చెప్పి ఝాన్సీ రాజ్యము నేలుచుండిన మహారాజా గంగాధరరావున కీసంగతి తెలియజేసెను. కొలది దినములకే 1842 వ వత్సరమున మహారాజా గంగాధరరావు మనూబాయిని అతివైభవముతో వివాహమాడెను. ఝాన్సీ, బ్రహ్మావర్తములలో వాద్యధ్వనులు చెలరేగెను. వివాహసమయమున నొక యద్భుత విశేషము జరిగెను. వధూవరుల ముహూర్తములకు బ్రహ్మముడి వేయుచుండ మనోబాయి పురోహితునిపిలిచి "పురోహితవర్యా! ఈ ముడి యెప్పటికిని విడివడనట్లు గట్టిగా బంధించుము" అని చెప్పెనట! అనగా నాచంద్రార్కము మా ప్రేమబంధము విడివడకుండును గాక అని భావగర్భితముగ బలికెను! ఆహా!! ఇదియేకదా భారత వివాహాదర్శము! అత్తవారు మనూబాయికి (ఆదేశాచారము ప్రకారము) లక్ష్మిబాయి యను నూతన నామకరణ మిడిరి. మహారాజా గంగాధరరావు వివాహమగుటతోడనే మామగారికి నెలకు300రూప్యముల జీతము నేర్పరచి ఝాన్సీరాజ్యములో నొక సరదారు పదవి నిచ్చి యుచిత గౌరవ మర్యాదలతో నతని కుటుంబమును ఝాన్సీకి తోడ్కొని పోయెను.

ఝాన్సీ

ఈ ఝాన్సీ మహారాష్ట్రుల పరిపాలనలోని కెప్పు డెవ్విధముగ వచ్చెనో కొంత తెలియవలసి యున్నది. మధ్య భారతదేశమున (Central India) బుందేలండు అను నొక విశాల సుందర, సౌభాగ్య ప్రదమైన ప్రదేశము కలదు. బుందేలీలు అను నొక రాజపుత్ర జాతివా రుండు దేశమునకే బుందేలండు అని పేరు. ఈబుందేలండులో అనేక చిన్న చిన్న స్వతంత్ర, స్వదేశసంస్థానములు కలవు. ఈ సంస్థానము లన్నింటిలో నతిబలాఢ్యమై, చారిత్రవిఖ్యాతిని బడసిన సంస్థానము ఝాన్సీ రాజధానిగా నుండెను. ప్రాచీన ఝాన్సీ వైభవమంతయు నేడు జూచినచో భస్మీపటలమైనట్లు చూపరులకు గాన్పింపకలదు. ఆ ఝాన్సీ మన కిక నెన్నడును కాన్పింపబోదు ? ఓర్చా రాజైన వీరసింహదేవు నిర్మించిన ఝాన్సీ కోట నేటికిని (జీర్ణించి జర్జరీభూతమై యున్నను) తన పూర్వవైభవమును, విస్తృత, భయంకర స్వరూపమును గొంతకు కొంతయైన జూపుచుండెను. వీరసింహదేవు సహజముగా బహుపరాక్రమశాలి. ఈ భాగము నితడే పాలించుచుండెను. ఇతడు 1607 లో అక్బరు పాదుషా మంత్రియు సుప్రసిద్ధ చరిత్రకారుడును నగు అబుల్ఫజలును యుద్ధములో నోడించెను; అబుల్ ఫజలు యుద్ధములో మరణించెను. అక్బరు యీపరాభవమును సహింపజాలక తన కుమారుడగు సలీమును అతని పైకిబంపెను. అతడు పరాక్రమశాలియగు వీరసింహుని నెదిరింపజాలక యుద్ధమును మానుకొనెను. అక్బరు చనిపోయిన తరువాత నతని కుమారుడు సలీము ఝాన్సీని వదలుకొనెను. కాని షాజహాను కాలమున ఝాన్సీ తిరుగ ఢిల్లీ యధికారమునకు లొంగి పోవలసివచ్చెను. కాని 1704 లో బహదుర్షా ఢిల్లీ సింహాసనము నధిష్ఠించినపుడు ఝాన్సీ పరగణాను ఛత్రసాలు తనజాగీరులో కలుపుకొనెను. ఈ ఛత్రసాలు పవారు రాజపుత్రుడు; బహుపరాక్రమశాలి; స్వధర్మాభిమాని. ఇతడు బుందేల్ఖండు ప్రాంతమునంతను నతిచాకచక్యముతో బరిపాలించుచు ప్రజారంజకుడై యుండెను.

ఇతని వైభవమును జూచి సహింపజాలక మాళ్వాదేశపు సుబేదారు, అల్హాబాదు నవాబు, ఢిల్లీ పాదుషా మొదలగువారొక్కుమ్మడి యతనిపై దలపడిరి. ఛత్రసాలు ప్రథమ బాజీరావు పీష్వా సహాయముతో వారి నెదుర్కొనెను. శత్రువులు ఈ పురుషసింహముల నిద్దరను చూచినతోడనే పలాయనులైరి. ఛత్రిసాలు బాజీరావు నుచితరీతిని సత్కరించి బుందేలండులో కొంత భాగము నతని కిచ్చెను. ఛత్రిసాలు అంతటితో దృప్తి చెందక తనమరణకాలమునందు బుందేలండులో కోటిరూప్యములు వచ్చు మూడవభాగమును, తిరుగ బాజీరావుకిచ్చెను. బాజీరావు యీభాగమును మూడు భాగములుగా విభజించి ముగ్గురు సుబేదారుల నేర్పాటుచేసి తగిన కట్టుదిట్టములను గావించి దక్షిణమునకు మరలిపోయెను. ఇందులో నిరువది లక్షల రూప్యములు వచ్చు నొక భాగమగు ఝాన్సీ ప్రాంతము నారోశంకరు మోతీవాలేయను సుభేదారు అధికారము క్రింద నుండెను, 1756 లో ఝాన్సీ సుబేదారు తిరుగబాటుజేసి ఝాన్సీని తనవశము జేసికొనెను. ఈ సంగతివిని బాజీరావు రఘునాధహరనేవాల్కరు అను మహా శూరుని సుబేదారుగ నియమించి దక్షిణదేశము నుండి పంపించెను. ఇతడు మహాబుద్ధిశాలి; పరాక్రమవంతుడు, ఇతడు ఝాన్సీ చేరి శత్రువును నాశమొనర్చి పీష్వా రాజ్యమును తిరుగ ఝాన్సీలో ప్రతిష్ఠించెను బాజీరా పీశుభవార్తను విని సుబేదారుపదవి రఘునాధహరి వంశపరంపరా యనుభవించునటు ప్రసాదించెను. రఘునాధహరి బుందేలులనుండి ఝాన్సీ రాజ్యమును రక్షించుకొనుటకనేక సైన్యములను జేకూర్చుకొనెను. తరువాత నతడు తిరుగు బాటుదారులనందరను అణచివేసి ఝాన్సీప్రాంతము నంతను దన యాధీనమునకు దెచ్చుకొనెను. ఈప్రకారము బుందేలండులో మహారాష్ట్ర రాజ్యము విజృంభించుటతోడనే రఘునాధహరి సోదరులగు లక్ష్మణరావు, శివరావు భావులుకూడ నతని సహాయార్థము వచ్చిరి.

ఈ రఘునాధహరియే మన చరిత్రనాయికలక్ష్మీబాయియొక్క భర్తృవంశమునకు మూలపురుషుడు బుందేల్ఖండులో మహారాష్ట్రాధికా

రమును బునఃప్రతిష్ఠించిన యోధుడు. ఇతనికి సంతానము లేకపోయెను వృద్ధావస్థప్రాప్తించియున్నందున నితడు తన యధికారమును తమ్ముడైన శివరావుభావునకిచ్చివేసి కాశీలో నీశ్వరధ్యానమున కాలము గడుపుచుండెను. ఇట్లుండ ద్వితీయబాజీరావు పీష్వాయై పూనాసింహాసనము నధిరోహించెను. ఇతని పరిపాలన కాలములో మహారాష్ట్రమంతయు నల్లకల్లోలమయ్యెను. సరదారులందరును స్వాతంత్ర్యమును బ్రకటింప నారంభించిరి. పీష్వా అసమర్థుడయ్యెను. ఇట్టితరి పాపమాంగ్లేయులు ఎట్లూరకుండగలరు! వారును తమశక్తికొలది రాజ విజృంభణకు గడంగిరి. కాని శివరావుభావు బహుపరాక్రమవంతుడు. కనుక ఇంగ్లీషుసేనానియగు లేక్ దొర యతనితో నొక నూతన సంధి నేర్పాటు చేసికొనెను. 1804 ఫిబ్రవరి 6 వ తేదీని వారు చేసికొనినసంధి పత్రములో నిట్లున్నది. „ ఇంగ్లీషువారును శివరావుభావుయు స్నేహితులు. వారాపదలు వచ్చినపుడొకరికొకరు పరస్పర సహాయము చేసికొనవలెను ” ఈశివరావుభావునకు కృష్ణారావు, రఘునాథరావు, గంగాధరరావు అను ముగ్గురు పుత్రులుండిరి. శివరావుభావు తదనంతరము కృష్ణరావు కుమారుడగు రామచంద్రరావు అధికారమునకు వచ్చెను. ఇతని కాలములోకూడ ద్వితీయ బాజీరావే పీష్వాయగుటయు నతని యవినీతిచేతను, అసమర్థతచేతను రాజ్యమంతయు చిందర వందర యగుటయు నెవనికివాడు స్వతంత్రుడగుటయు నాంగ్లేయుల చేతులలోనికి పీష్వా యధికారమంతయు క్రమక్రమము గా జారుటయు మొదలగు విపరీతపరిస్థితులన్నియు సంభవించెను. 1817 జూన్ 13 వతేదీని పీష్వా ఇంగ్లీషువారితో సంధిచేసికొనెను. ద్వితీయ బాజీరావు యీసంధిద్వారా బుందేలుఖండమునంతను ఆంగ్లేయుల పరము చేసెను. ఈ నూతన సంధిప్రకార మాంగ్లేయులు ఝాన్సీకి సుబేదారైన రామచంద్రరావుతో మరల నొక ప్రత్యేకసంధి చేసికొనిరి. ఒప్పిలో నాంగ్లేయుల తరఫున జాన్ వాహుచప్ యును రామచంద్రరావు తరపున మంత్రి గోపాలరావును సంధి పత్రమును వ్రాసికొనిరి. దీని ప్రకార మింగ్లీషువారు ఝాన్సీని రామచంద్రరావు వంశపారంపర్యముగా ననుభవింపగలందుల కంగీకరించిరి.

1835 సంవత్సరమున రామచంద్రరావు సంతతిలేకుండ చనిపోయెను. చనిపోవునపు డతడు కృష్ణరావు అను నొకబాలకుని దత్తుచేసికొనెను. ఈ దత్తత శాస్త్రసమ్మతము కాదని యెంచి ఝాన్సీలో నుండు ప్రభుత్వరయిజెంటు బేక్కదొర శివరావుయొక్క మరియొక కుమారు డైన రఘునాధరావును సింహాసనముపై గూర్చుండబెట్టెను. ఇతడు క్రూరుడు, అవినీతిపరుడు; దుర్వ్యసనములకు లోనయి ప్రజలను క్షోభ పెట్టెను. రాజ్యమును పాడుచేసెను. రఘునాధరావు 1838లో చని పోయెను. తరువాత రాజ్యమునకు రావలసిన వారిని నిశ్చయించుటకు ప్రభుత్వమువారే యొక కమీషను నేర్పరచి శివరావుభావుపుత్త్రి డైన గంగాధరరావు సన్నిహిత వారసుడని ధృవపరచి యతనిని సింహాసనాసీనుని జేసిరి. ఈ గంగాధరరావే మన చరిత్ర నాయక యగు ఝాన్సీ లక్ష్మీబాయిభర్త.

మహారాజా గంగాధరరావు పరిపాలన

ఝాన్సీరాజ్యమును మొదటినుండియు వీరులును, పౌరుష శాలురును పాలించుచుండిరను విషయము మన కీ చరిత్రవలన బోధ పడుచున్నది. ఝాన్సీపై సంపూర్ణాధికారమును గంగాధరరావుకిచ్చుచు ప్రభుత్వమువా రతనిపై నొక షరతు విధించిరి. మహారాజు ఖర్చుపై ఝాన్సీ రాజ్యములో గొంత అంగ్లసైన్యము నుంచవలెనని నియమించిరి. దీనికొరకు గంగాధరరావు సుమారు మూడులక్షల రూపాయిలను ప్రత్యేకముగాయుంచి రెండు అంగ్లపటాలములను రెండు ఆయుధకొఠారములను వారివశముచేసెను. ఖజానాలోనున్న 30 లక్షలరూపాయిలును, సర్వాధికారములును గంగాధరరావుకిచ్చి వేయబడెను. గంగాధరరావు పట్టాభిషేక మతివైభవముతో జరుప బడెను. అనేకమంది సరదారులును, జాగీరుదారులును వినయపూర్వ కముగా నతని కనేక కానుకలను సమర్పించిరి. ఝాన్సీప్రజ లం దరును సంతోషస్వాంతులై తోరణాద్యలంకారములతో నగరము నలంకరించి యుత్సవములను జరుపుకొనిరి. మహారాజా గంగాధరరావు బుద్ధిశాలి, పరాక్రమవంతుడు; రాజకీయ ధురంధరుడు; ప్రజలందరు

నతని పరిపాలనలో సర్వసౌఖ్యముల ననుభవించుచుండిరి. అతనికి పూర్వుడైన రఘునాధరావు గావించిన ఋణములన్నియు తీరి రాజ్యము సుభిక్షముగా పరిపాలింపబడుచుండెను. త్వరలోనే గంగాధరరావు ప్రజల కత్యంతప్రియుడయ్యెను. అతడు మొట్టమొదట పరిపాలనావిధానములో ననేక మార్పులను గలుగ జేసెను. అతడు కార్యదక్షులు, రాజ్యనీతికోవిదులు బుద్ధిశాలురు నగువారలను మంత్రులుగా నేర్పరచి రాజ్యసభను కట్టుదిట్టము చేసెను. రాఘో రామచంద్రపంతును రాజమంత్రిగాను, నరసింహారావును దర్బారువకీలుగాను, నానాభోపట్కరును అదాలతుగాను— ఇట్లు ప్రజ్ఞావంతుల నేరి ప్రతిసంస్థను సంస్కరింప దొడగెను. ఠాకురులు, బుందేలులు మొదలగు వారినుండి యుపద్రవములు రాకుండ నచ్చుచ్చుట తగినంత సిబ్బందినుంచెను. నలుగడలను శాంతిస్థాపింపబడెను.

గంగాధరరావు గొప్పరాజ్యతంత్రప్రవీణుడు అతడు రాజ్యమునకు వచ్చుటతోడనే రఘునాధరావు కాలములోజరిగిన యవినీతిని, అన్యాయమును బూర్తిగా తొలగించుటేకాక నతనివలన ఝాన్సీ రాజ్యమునకు కలుగజేయబడిన నష్టమునుగూడ కూడదీసికొనెను. త్వరలోనే ఝాన్సీలో లక్ష్మీబాయితోపాటు ధనలక్ష్మియు రాజ్యలక్ష్మియు నభివృద్ధి కాజొచ్చెను. ధనాగారములు, రత్నభాండారములు పూర్వవైభవముతో దులతూగ నారంభించెను. అశ్వదళము పెంపొందింపబడెను; గంగాధరరావు మదపుటేనుగుల ననేకములను దెప్పించి చతురంగబలములతో రాజ్యమును కట్టుదిట్టముచేసికొనెను. ఏనుగులు గుఱ్ఱములు మొదలగువాని యంబారీలు, జీనులు కవచములు మొదలగు సామానుఅంతయు బంగారముతోనే తయారుచేయబడి రాజ్యవైభవమును విశదముచేయుచుండెను. ఇట్లు 5000 శాశ్వతసైన్యమును, 2000 రక్షకభటులును, 500 గుఱ్ఱపుదళమును, నూర్గురు అంగరక్షకులును, (తోప్‌ఖానా) మరఫిరంగులను తయారుచేయు నాలుగు కార్యాలయములును చేకూర్చుకొనబడెను. గంగాధరరావు ఎంత వినమ్రుడో అంత పరిపాలనాదక్షుడు. అతని యాజ్ఞల నందరునుశిరసా

సహించుటకుత్సాహపడుచుండురు. అతడొక్కొక రాజ్యకార్య నిర్వాహణ మున కొక్కొక ప్రజ్ఞావంతుని నియమించి వారిచేతనే సకాలములో కార్యములను జరిపించును ఎంతమాత్రము కాలవిలంబమైనను తానే స్వయముగా జేయుచుండును. ఓర్ఛాదతియా, చర్ఖారీ, పన్నా, ఛత్రిపురము మున్నగు రాజులందరు నతనిని "కాకాసాహెబు" అని సన్మాన పూర్వకముగా పిలుచుచు గౌరవించుచుండిరి. ఇతని చాతుర్యమును, కార్యదక్షతను, దయాళుత్వమును జూచియే అచటి యాంగ్లాధికారి గూడ నితనిని సన్మానించుచు యుభయుల మైత్రిని దృఢతరము జేసికొనుచుండెను. ఇట్లు రాజ్యవైభవము నన్ని విధములను పెంపొందించి గంగాధరరావు కుటుంబముతో పుణ్యక్షేత్రములు సేవింప తీర్థయాత్రల కరిగెను. వారు కాశీ, గయా, ప్రయాగ మొదలగు తీర్థరాజములను సేవించి యనేక దానధర్మములను జేసిరి; మహారాణి లక్ష్మీబాయి తనజన్మభూమియగు కాశీక్షేత్రమును గాంచినపు డపరిమితానందభరితురాలై జగన్నాథుడగు కాశీవిశ్వేశ్వరుని సేవించెను. వారు తీర్థయాత్రలను సలిపి ఝాన్సీకి తిరిగి వచ్చుటతోడనే ప్రజలు సంతోషపూర్వకముగా నుత్సవములను సలుపుకొనిరి. ఇట్లు ఝాన్సీ నగరమంతయు నానందముతో నోలలాడుచుండ మహారాణి లక్ష్మీబాయికొక నవమన్మథమూర్తి జనించెను. ఈ పుత్రోదయముచే గంగాధరరావు మరింత సంతోషముతో నుండెను. పట్టణ మంతయు నుత్సవాదులతో కోలాహలముగ నుండెను. కాని మూడునెలలు నిండకమునుపే యీ బాలుడు పరమపదించెను. గంగాధరరావు కిదియొక గొడ్డలిపెట్టుగ పరిణమించెను. పుత్రవియోగదుఃఖము నతడు భరింపలేక పోయెను. అతని విచారమునకు మేరలేక మనోవ్యాధిచే కృశించి పోవుచుండెను. అతని శరీరస్వాస్థ్యము చెడిపోయెను. అంతకంతకు వ్యాధి వృద్ధియై ఔషధసేవవలన లాభములేకపోయెను. ప్రజలందరును నగ్గోలుపెట్టసాగిరి. గంగాధరరావు కారోగ్యముగలిగి చిరంజీవి యగుగాక! యని వారీశ్వరుని ప్రార్థించిరి. కాని యెన్ని చేసిననేమి? గొప్పగొప్పవైద్యుల ప్రయ

త్నములన్నియు వృథయయ్యెను. ప్రభుత్వాధికారియైన మేజరుమాల్కము దొర యీవిషయములను ప్రభుత్వమువారి కెరుకపరచి తానును వైద్యసహాయమును గావించెను. పూజలు హోమములు, జపములు, తపములు, అనుష్ఠానములు మొదలగునవెన్నియో జరుపబడెను. ఇక మహారాణి లక్ష్మీబాయి దురవస్థ వర్ణింప నలవిగాకుండెను. ఒకప్రక్క పుత్రవియోగదుఃఖము శరీరమును దహించుచుండెను. రెండవ ప్రక్క భర్త మృత్యువాత మడనుండెను; ఆమె ఆహారనిద్రలను వీడి సంతాపాగ్నిచే తపించుచుండ ఝాన్సీదర్బారంతయు విచారసాగరమున మునిగియుండెను; అంతకంతకు నిరాశ జనించెను; లక్ష్మీబాయితండ్రి మోరోపంతు, రాజమంత్రి నరసింహరావులు గలసి మహారాజును సందర్శించి రాజకీయవిషయములను గురించి యతనతో జర్చించిరి. మహారాజిట్లు ప్రత్యుత్తరమిచ్చెను. "నాకింకను జీవింతుననునాశ యున్నను దత్తతచేసికొనవలెననెడి కుతూహలము గలదు. మాకుటుంబమునకు జెందిన వాసుదేవ నేవల్కరు అనువానికి ఆనందరావను నొకకుమారుడు గలడు. అతనిని దత్తత చేసికొనవలెనని నాకోరిక." ఈ యానందరావు కపుడయిదేండ్ల ప్రాయము. అతనిని జూచిన వారందరు నతడు మహాబుద్ధిశాలియు శూరుడును కాగలడని యూహించుచుండిరి. అప్పుడే దత్తహోమమున కేర్పాట్లు గావింపబడెను. పండిత వినాయకరావు యథావిధిగా శాస్త్రపఠనములతో దత్తవిధిని జరిపించెను. మోరోపంతు, రాజమంత్రి నరసింహారావు, లాహూరివల్లు మొదలగు పరివారమును ఝాన్సీలోని గొప్పగొప్పధనాఢ్యులును, బుందేలఖండు యొక్క సహాయప్రభుత్వాధికారి Assistant Political Agent) మేజరు ఏలిసు, స్థానికసేనాధికారి కెప్టను మార్టిను మొదలగువారందరు నుండగా దత్తత జరిపింపబడెను. ఆనందరావుకు దామోదరరావు అను నూతననామధేయము మీయబడెను. మహారాజు ఆనందముతో స్వయముగా దామోదరరావును పట్టాభిషిక్తుని జేసెను. దర్బారున కాహ్వానింపబడినవారందరు నానాభూషణాదులతో యథాయోగ్యముగా సత్కరింపబడిరి. ఈ దత్తతస్వీకారము పూర్తి

యగుటతోడనే గంగాధరరావు రాజమంత్రి నరసింహారావును, మోరోపంతును పిలిచి ప్రభుత్వమువారి కొక పిటీషను వ్రాయించెను. అప్పుడచ్చోట ఝాన్సీసహాయ ప్రభుత్వాధికారి (Assistant Political Agent) కూడ నుండెను ఆ యుత్తరములో నిట్లు వ్రాయబడెను. "బ్రిటిషుప్రభుత్వము వారు తమ యధికారమును బుందేలండులో స్థాపించుటకు పూర్వమునుండియు గూడ మావంశము వారు తమ కెట్టి సహాయము జేయుచు వచ్చిరో యూరపు అంతకును తెలిసియే యున్నది. నేనుకూడ బ్రిటిషుప్రభుత్వమువారి యాజ్ఞానువర్తినై మెలగితిని. ఈ విషయమై సమస్తము నిచ్చటి ప్రభుత్వాధికారి (Political Agent) కే తెలియును. నేను నేడు రోగగ్రస్తుడనై యున్నాను. నేటివరకును నా ప్రవర్తన బ్రిటిషుప్రభుత్వముపట్ల ధర్మబద్ధముగనే యుండెను. ప్రభుత్వము వారుకూడ నాపై కృపాదృష్టినే బరపిరి. కాని నేడు నా వెనుక నావంశము నష్టమగుచుండుట జూడ నాకు ఖేదముగానున్నది. ఇట్లు కాకుండుటకు నేను బ్రిటిషు ప్రభుత్వమునకును మా వంశమువారికిని జరిగిన సంధిప్రకారముగ మా వంశమునకే చెందిన ఆనందరావు అను నయిదేండ్ల బాలుని దత్తత జేసికొంటిని. వానికి దామోదరగంగాధరరావు అను పేరిడితిని. అతడు నామనుమడు, ఈశ్వరకృపచేతను సర్కారువారి యనుగ్రహముచేతను నేనీ సంకటావస్థనుండి తప్పించుకొని జీవింపగలననియే యాశించుచున్నాను. నాయవస్థ మారినచో నాకుసంతతి కూడ కలుగవచ్చును. అట్లు తటస్థించినచో మరల నీవిషయమై యోచింపవలసి యుండును. కాని నేనిప్పుడు పరలోకగతుడ నగుదునేని నేనింతవరకు బ్రిటిషు ప్రభుత్వము పట్ల నెట్టియుత్తమ ప్రవర్తనను జూపుచు నుంటినో దానిని గ్రహించి సర్కారువారీబాలుని కృపాదృష్టితో జూతురు గాక! నాభార్య జీవించునంతకాలము నా పేరనే యీ రాజ్యమునకు ప్రభ్వీగానుండవలెను. ఈబాలకున కామెయే తల్లిగానుండి రాజ్యవ్యవస్థ ఆమెయధీనములోనే యుండవలెను. ఈ విధానమున కెట్టి సంకటములు ప్రాప్తించకుండును గాక!"

ఈ యుత్తరమును గంగాధరరావు ఏలిసుదొరచేతి కందిచ్చుచు దుఃఖము నాపుకొనజాలక కంఠస్తంభితబాష్పములతో దన యిచ్ఛను నెరవేర్పవలసిన దని మరల మరల జెప్పెను. ఏలిసుదొర అతివినయముతో నిట్లు ప్రత్యుత్తరమిచ్చెను. "మహారాజా! మీరు వ్రాసిన యుత్తరమును బ్రిటిషుప్రభుత్వము వారికి పంపించుచు నేను జెప్పవలసి వంతవరకు మిమ్ముగురించి ప్రభుత్వమువారి కెరుకపరచెదను." ఈ పరిశ్రమవలన మహారాజు శరీరము మరింతదైన్యము నొందెను! రాబోవు విషమావస్థను సూచించు చిహ్నములు కాన్పించుచుండెను. ఏలిసు మార్టిను లిద్దఱును ఔషధము నిచ్చి తమ యిండ్లకు బోయిరి. అందరును వెళ్ళినతర్వాత మహారాణి లక్ష్మీబాయి మహారాజును దర్శింపబోయెను. స్వర్గము నలంకరింప సిద్ధముగా నున్న తనభర్తను జూచుటతోడనే మహారాణి హృదయము నీరైపోయెను. ఆమె నిశ్చేష్టురాలై నోటమాటరాక నేలకూలబడెను. ఏలిసుదొర వెంటనే బుందేల్ఖండు ప్రభుత్వాధికారి (Political Agent) యైన మాల్కమున కిట్లు జాబువ్రాసి పంపెను. "నేడు మహారాజు ఆహ్వానము నంగీకరించి నేను రాజభవనమునకు బోతిని. నేనును కప్తనుమార్టినును గలసి మహారాజును దర్శించితిమి. అతనియవస్థ కడుదైన్యముగా నుండును. నేనిందుతో బంపించిని పిటిషను నాకు చదివి వినిపింపబడెను. అది చదివి వినిపించిన తరువాత మహారాజుకు మాటరాక పోయెను; నే నంతట తిరిగి నాబంగాళాకు వచ్చివేసితిని."

ఇట్లు జరిగినతరువాత మహారా జంతకంతకు దైన్యతనొందుచుండెను. మహారాణి లక్ష్మీబాయి దుఃఖము నాపుకొనజాలక రానున్న కష్టమును జింతించుకొనుచు నగాధ జలరాశిమధ్య తెరవుగానక కొట్టుకొనుచుండు నోడచందమున నుండెను. వేలకువేలు ప్రజలు మహారాజు క్షేమము నారయుటకు రాత్రింబవళ్ళు కోటచుట్టును దిరుగుచుండిరి. మాటకట్టుపడినభర్తను జూచుటతోడనే రాణి లక్ష్మీబాయి కన్నీరు మున్నీరుగా నేడ్చుచు తన యిలువేల్పగు మహాలక్ష్మీదేవి నెలుగెత్తి పిలుచుచు "హే జగజ్జననీ"! హే మాతా! నీవు చిన్నతనములోనే నాగొంతుకను గోసివేసితివి! ఈ దుర్భరదుఃఖము నను

భవింపకుండ నీవు నాప్రాణముల నేల నాభర్తతోపాటు తీసికొని పోరాదు!'' అని వాపోవుచుండెను. మోరోపంతు మొదలగువారు లక్ష్మీబాయి నూరడించుచు ధైర్యమును బురికొల్పుచుండిరి. ఎన్ని మందులున్న నేమి! చిట్టచివరకు మహారాజు దీనవదనముతో "ఏజంటు సాహేబు యెచ్చట నున్నాడు?'' అని కొనయూపిరితో ప్రశ్నించెను. ఏలిసుదొరకు తత్క్షణమే వర్తమాన మంపబడెను. అతనిని చూడగనే గంగాధరరావు ముఖము చిదానందమును దాల్చెను; అత డేదియో మాట్లాడ బ్రయత్నించెను; కాని నోట మాట రాలేదు. వైద్యులుకూడ మాట్లాడ వలదని వారించిరి. చిట్టచివరకు మృత్యు వాసన్నమగుటకు బూర్వ మతడు మరియొక పిటిషను బుందేలండు రేజెంటు మాల్కాముదొరకు వ్రాయించెను. ఏలిసుదొరకు వ్రాసిన విషయముల నన్నింటిని యిందులో జేర్కొనుచు రామచంద్రరావుతో ప్రభుత్వమువారు చేసికొనిన సంధివిషయమై యిట్లు వ్రాసెను. "ఝాన్సీ బ్రిటిషు ప్రభుత్వములమధ్య మిత్రత చిరకాలము నుండియు నేర్పడెను. ఈ కారణముచేతనే బ్రిటిషు ప్రభుత్వమువారు రామచంద్రరావుకును, అతని వారసులకును, మరియు వారి వారసులకును, బుందేలండులో నాంగ్ల ప్రభుత్వమధికారము చెలాయించు కాలమువచ్చునాటికి శివరావుభావు యధీనమందున్న ఝాన్సీ ప్రాంతమంతకును వంశ పారంపర్యహక్కులతో స్వతంత్రునిగా నియమించి వాని నాప్రాంతమును స్వతంత్రరాజుగా నంగీకరించిరి. నేనిందులో వ్రాసిన సమస్త విషయములను మేజరుఏలిసు, కప్తను మార్టినుల కిదివరకే స్పష్టపరచితిని. నేను నావంశములో వాడైన ఆనందరావను నొకబాలుని దత్తము జేసికొంటిని. దీనిని గురించిన యుత్తరమును వారికే యిచ్చివేసితిని. వారాయుత్తరమును మీకు బంపించి యుందురని విశ్వసించుచున్నాను.''

గంగాధరరావు తన యంతిమ ప్రార్థనను మిత్రులగు బ్రిటిషువారు మన్నింతు రనియు, చిరకాలము ఝాన్సీ రాజ్యము తనవంశములోనే యుండుననియు సంపూర్ణవిశ్వాసమును గలిగి యుండెను. అతడు లక్ష్మీబాయిని పిలచి "నీవెట్టివిచారమును పొందవలదు: బ్రిటిషు

ప్రభుత్వమువారికి సమస్త విషయములను విశదపరచితిని. నా ప్రార్థనను బ్రిటిషు ప్రభుత్వమువారు తప్పక మన్నింతురని నా విశ్వాసము. నా తరువాత నాంగ్లప్రభుత్వమువారి కృపారసదృష్టిచే నీకెట్టికష్టములును కలుగకుండుగాక!" అని యూరడించెను. చివరకు 1853 నవంబరు 21 తారీఖున మహారాజా గంగాధరరావు స్వర్గస్థుడయ్యెను.

ఈ విషాదవార్త అచిరకాలములోనే దేశమంతయు పాకి పోయెను. ఝాన్సీ నగరమంతయు విచారములో మునిగిపోయెను. రాజమహాలు శూన్యగృహమయ్యెను. ఎచ్చటజూచినను రోదనధ్వనులు తప్ప మరేమియు వినరాకుండెను. మృగశాబకముపై వజ్రబాణము పడినట్లు దూదిపింజలో నగ్నికణములు రాలినట్లు మహారాణి లక్ష్మీబాయి హృదయము నీవార్తవ్రక్కలు జేయుచుండెను. 18 వత్సరములు బాలికకు దుర్భర వైధవ్యదశ ప్రాప్తించుటకన్న నీలోకములో నిక కలుగదగిన హాని యేమియు నుండజాలదు. ముందెట్టికష్టపరంపరలు రానున్నవో యెవరికెరుక. వానినన్నింటిని బదునెనిమిదేండ్ల బాలిక తరించుటెట్లు. ఝాన్సీనగరమునకు ముందెట్టిదినములు పట్టనున్నవో, వీరసింహదేవు భుజపరాక్రమమును, ఛత్రసాలు పౌరుషమును, శివరావుభావు ధైర్యసాహస సంపత్తని జాటగల ఝాన్సీకోట యేమికానున్నదో, సుమారు మూడువందల వత్సరములనుండి బుందేలండులో నసమానఖ్యాతిని గాంచిస్వదేశ సంస్థానాధీశులచే పరిపాలింపబడుచు వచ్చిన యీ ఝాన్సీరాజ్యనౌక యెట్టితుపానుల నెదుర్కొనవలెనో కదా! భారమంతయు దైవముపైననే కలదు అనునట్లు ప్రజారోదన బయలుదేరెను.

పౌరు లందరును గంగాధరరావు శవముతో శ్మశానమునకరిగిరి. ఏలిసును, కప్తనుమార్టిను దొరలును మరికొందరు ఆశ్వికులును విచారశూచకముగ కాలాంబరధారులై రుద్రభూమికి వెడలిరి; సర్దారులు. ఠాకురులు, ప్రజాగణము మొదలగు వారు లెక్కలేకుండ నచ్చటకుబోయిరి. వీరందరును నాలుగుమూలలనుండియు విచారముతో హాహాకారములను గావించిరి. ఏలిసు, మార్టిను మొదలగువారీయాపన్నమయమున రాజమహాలుకు బోయి లక్ష్మీబాయిని శాంతివచనము

అతో నూరడించి ధైర్యమును బురికొల్పుచుండిరి. ఝాన్సీరాజ్యకోశాగారము కోటలో నుండెను. ఏలిసుకోటలోనికిజని కోటలోనున్న ఖజానాను జాగ్రత్తపెట్టించెను. అందులోసుమారు 3 లక్షలరూప్యములుండెను. కోశాధ్యక్షుడైన పండితజ్వాలానాథు సమక్షమందు కోశాగారమునకు తాళములు సీళ్లును వేయబడెను. కోటనుసంరక్షించుటకు సింధియాసర్కారుయొక్కసేన నియమింపబడెను. కప్తాను మార్టినుసేన నతినిపుణతతో తయారుచేయుచుండెను.

మహారాజా గంగాధరరావు చనిపోయిన వార్తను ఏలిసిద్వార బుందేలండు ఏజెంటు మాల్కముదొరకు 1853 నవంబరు 21 వ తారీఖున తెలియజేసెను. మాల్కము దానితోపాటు 25 నవంబరున ప్రభుత్వ కార్యదర్శికిట్లు సూచించుచువ్రాసెను. ఇతడు గవర్నరుజనరలుకు రుచించువిధానమునే సూచించి కపటనాటకమున పాత్రవహించెను.

"మాన్యవర్యా !

మహారాజా గంగాధరరావు నవంబరు 21 వ తేదీని స్వర్గస్థుడయ్యెననుసంగతి గవర్నరుజనరలు సాహేబు బహాదరుగారికి తెలియచేయుటకు నాకెంతయో దుఃఖమువచ్చుచున్నది.

2. రేపు చనిపోవుననగా మహారాజు దామోదర గంగాధర రావు ఆనందరావుఅను నొక అయిదేండ్లబాలుని పెంచుకొనెను; ఈపిల్లవాడు గంగాధరరావు వంశములోనివాడని యతడు చెప్పెను. కాని యతడు గంగాధరరావుకు పూర్వుడైన రఘునాథరావు కయిదవతరములోనివాడని తెలియవచ్చినది. కనుక నతడు మనసాంప్రదాయము ప్రకారము మహారాజుకు వేరువిడిచిన సోదరుడని తలంపవలెను.

3. మేజరు ఏలిసు మహారాజును కలుసుకొనిన విషయమును అతని మృత్యువు విషయమై నాకుపంపించిన లేఖయును తమదివ్యసముఖమునకు మీదువలోక నార్థము పంపుకొనుచున్నాను. మహారాజు ఆనందరావును పెంచుకొనుచు నాకు వ్రాసిన లేఖనుగూడ తమకు పంపుకొంటిని.

4. ఝాన్సీమహారాజు తనకు మృత్యు వాసన్నమైన సమయమం దప్పటి కప్పుడు దత్తతచేసికొనుట కాలోచనలు సలిపెను. ఇది విని ఝాన్సీ దర్బారులోని ప్రతివాడును ఆశ్చర్యపడియుండవచ్చును. ఏల యన ప్రజలందరును మహారాణి జీవించియున్నంత కాలము రాజ్య సంపత్తు నంతనుమహారాణియధీనముననే యుండునట్లుప్రభుత్వమువారిని ప్రార్థించెదరని యూహించుచుండిరి. కాని బ్రిటిషుప్రభుత్వమువారితో సంధిచేసికొనినను బేరుదారు శివరావుభావువంశములోను, తనవంశము లోనుకూడవారసులను, దగ్గరసంబంధులును లేకపోవుటను జూచి యత డీదత్తత చేసుకొనుటకు నిశ్చయించెనని యూహించెను. భారతప్రభు త్వమువారి సూచనార్థమై ఝాన్సీరాజవంశవృక్షము నొకదాని నిందు తో బంపించు చున్నాను. దీనిప్రకార మీబాలుడు మహారాజుకు పూర్వుడైన ప్రథమ రఘునాధరావు వంశమువాడని విదితముకాగలదు.

నేను మేజరు ఏలిసుసాహేబుకు 2 వ తారీఖున యొక సూచ నాపత్రమును పంపించియుంటిని; దాని ప్రతినే యొకదానిని భారత సర్కారుకుగూడ పంపియుంటిని. నాసూచనల ననుసరించియే ఏలిసు సాహేబు తన విధిని నెరవేర్చు చున్నాడు.

బ్రిటిషు సర్కారువారు ఝాన్సీరాజ్య వ్యవస్థను గురించి యంతిమ ఆజ్ఞలను దయచేయువరకు మహారాజు దత్తతస్వీకార మెంత మాత్రమును లెక్కజేయబడదు.

ఝాన్సీ, బ్రిటిషు సర్కారులకు గల సంబంధమును తెలియజేయుటకు క్రింద కొన్ని ప్రమాణములను జూపుచున్నాను. వీనివలన నంతయు గ్రాహ్యము కాగలదు. ఈవిషయముల నన్నింటిని జాగ్రత్తగా పరిశీలించితిమేని ఝాన్సీమహారాజుకు దనరాజ్యమున కెవ రినిగాని యుత్తరాధికారిగ నియమింపగలయధికారమున్నదియు లేని దియు స్పష్టము కాగలదు.

1804 నుండి మనకు బుందేల్ఖండుతో సంబంధము కలిగెను. అప్పుడు పీష్వాయొక్క తాబేదారును, మండలాధిపతియు నగు శివరావు భావుతో మనము సంధి చేసుకొంటిమి. 1817 లో పీష్వా ఝాన్సీపై

సమస్తహక్కులను బ్రిటిషు సర్కారువారి కిచ్చివేయగా శివరావు భావువంశములోనివాడైన రామచంద్రరావుకు ఝాన్సీరాజ్యమును వంశపారంపర్యహక్కుతో నిచ్చివేసితిమి. కనుకనే నాటినుండియు సుబేదారు బిరుదుకు బదులు రాజా యను బిరుద మివ్వబడెను. రామచంద్రరావు 1835 లో చనిపోయెను. అతనికి పుత్రులులేరు. కాని అప్పుడు శివరావుభావు కుమారులగు రఘునాధరావు, గంగాధరరావులు జీవించియుండిరి. రాజ్యాధికారము వారి కిచ్చివేయబడెను. ఇపుడు గంగాధరరావు చనిపోవుటతోడనే అతనివంశ మంతరించెను.

ఇచ్చట మరియొక విషయమునుగూడ వ్రాయవలసియున్నది.

రామచంద్రరావు చనిపోవుటతోడనే ఝాన్సీ రాజ్యమున కిరువురు తమ హక్కును ప్రకటింపసాగిరి. ఒకడతని దత్తత పుత్రుడు; రెండవవా డతనిభార్య దత్తతపుత్రుడు; కాని వీరిద్దరి హక్కులు అప్పుడు తిరస్కరింపబడెను. ఈ కాలమందు జరిగిన పత్రవ్యవహారములనుబట్టి ఝాన్సీరాజ్యము బ్రిటిషు ప్రభుత్వమున కెట్టిషరతులతో నధీనముగావింపబడెనో విదితమగుచున్నది. దానిప్రకారము ఝాన్సీరాజుగాని రాణిగానిబ్రిటిషుసర్కారు వారి యాజ్ఞలేనిదే దత్తతచేసికొను నధికారములేదు.

మహారాజా గంగాధరరావు తనయనంతరం మే స్త్రీకి రాజ్యాధికారము నీయనిశ్చయించెనో యామె యత్యంతయోగ్యురాలు. లోకమంతయు నామెను మిక్కిలి ప్రేమించుచున్నారు. ఆమె రాజ్యకార్యనిర్వహణమునం దన్నివిధముల సమర్థురాలు. కాని ప్రస్తుత పరిస్థితులను బట్టి ప్రభుత్వమువారీప్రాంతములను తమ వశముచేసికొనుటలో నాలస్యముచేయకూడదనియే నాయభిప్రాయము. అట్టిస్థితిలో సర్కారువారు రాణికి గంగాధరరావు స్వంతఆస్తిని, రాజమహలును ప్రసాదించి యామె గౌరవమర్యాదలను సంపూర్ణముగా కాపాడుకొనుచు, రాజబంధువులతో కుటుంబయాత్రను సుఖముగా గడుపుటకు నెలకు కొంత పింఛనుమూపముగా నిచ్చుట కంగీకరించి రాణిని సంతోషపరచుట కాజ్ఞ నిప్పింతురని విశ్వసించుచున్నాను.

రాణీ కెంతఖర్చు కావలెనో నిశ్చయించుట చాలకఠినమైనపని. బుందేల్ఖండులోవున్న అంతిమ మహారాష్ట్రవంశమిదియే! ఈరాజవంశము నాశ్రయించి జీవింపగోరు వారలనేకులుందురు. కనుక మాసమున కయిదువేల రూప్యములు తక్కువ కాకుండ రాణీసాహెబు కిప్పించవలెనని సూచించుచున్నాను.

ఝాన్సీరాజ్యము చాలకాలమునుండి మన యధీనములో నుండెను. మేజరు రాస్ దాని నుత్తమస్థితికి దీసికొని వచ్చెను. ప్రభుత్వమువారు దానిని కలుపుకొనుటకు నిశ్చయించునెడల దీనిని కూడా సింధియాసర్కారుతో సమమైనస్థితికి తీసుకొనివచ్చుటకు మనకెట్టి కష్టములు నుండనేరవు.

సర్కారువారీప్రాంతమును నాయధీనమునం దుంచుటకు నిశ్చయించుచో నేనందుకు సిద్ధముగనే యున్నాను.” కాని ఏలిసు దొర దీనికి కేవలము వ్యతిరేకముగా వ్రాసి లక్ష్మీబాయి నిట్లు సమర్థించెను.

“మనము ఓర్ఛారాజుతో నెట్టిసంధి జేసికొంటిమో అట్టి సంధినే ఝాన్సీరాజుతో కూడ చేసికొంటిమి. ఈరెండు సంధుల ఆశయములును నొకటియే యైయున్నవి. అట్టిస్థితిలో నొకరాజుకు దత్తతాధికారమిచ్చుటయు మరియొకనిని దిరస్కరించుటయు నుచితముగానేరదు. కోర్టు ఆఫ్ డైరెక్టర్లుకూడ 1836మార్చి 27వ తేదీనిగల పత్రములో స్వదేశసంస్థానాధీశులు దత్తతచేసికొనుటకుపూర్తియైనహక్కును కలిగియున్నారని స్పష్టముగా సూచించియున్నారు. బ్రిటిషు ప్రభుత్వమువారు పూర్వము తమకు గావించిన సహాయమునకు తమచేతనే రాజ్యపదవియం దుంచబడినవారి కిపుడు, యితర రాజవంశములతో సమానమైన ప్రాచీనత లేదను సాకుచే, హక్కులను తిరస్కరించుట కోర్టు ఆఫ్ డైరెక్టరుల యాజ్ఞలకు విరుద్ధమనియు, వారి యుదారాశయములను నాశన మొనరించుటే యనియు నాయభిప్రాయము” కాని యీకాగితము చాలాకాలమువరకును బుందేలండు ఏజంటు రికార్డులోనే పడియుండెను. మాల్కము తన రిపోర్టును సర్కారువారి కంపి ఝాన్సీలో తగిన కట్టుదిట్టములను కావించెను. ఝాన్సీలో

మహారాజా సింధియా సైన్యములోని యారవ పటాలములోని కొంత భాగమును, బెంగాలు నేటివు ఇన్ఫెంటిరీలోని యొక పటాలమును నుంచుటకు నిశ్చయించెను. మరియు ఝాన్సీ, కరేరా కోటలను రెంటిని కాపాడుటకు మరి నాల్గు పటాలముల నేర్పాటు జేసెను. ఝాన్సీ దర్బారులోని ప్రజలందరును దత్తపుత్రుని పేరనే పరిపాలన జరుగవలె ననెడి పూర్ణవిశ్వాసముతో నుండిరి. మహారాజా గంగాధరరావు జీవించి యుండగనే పొలిటికలు ఏజంటు సమ్ముఖమందే దత్తవిధానము నంతను బూర్తిగా నడిపెను. అతడు బ్రిటిషుప్రభుత్వమువారికి లేఖనంపి దత్తత నంగీకరింపవలసినదని కూడ ప్రార్థనల నంపుకొనెను. ప్రభుత్వమువారు తప్పక దీని నంగీకరింతురనియే యతని విశ్వాసము; ఏలయన 1817 లో రామచంద్రరావుతో చేసిన సంధిషరతుల ప్రకారమతడు వంశపరంపరముగా ఝాన్సీ రాజ్యము ననుభవించుటకు హక్కు యివ్వబడెను. పైగా ఝాన్సీ చూపిన కృతజ్ఞతయు, బ్రిటిషు సర్కారువారి కనేక సమయములందు జేసిన సహాయసంపత్తును మరపుకు రాజాలవు.

చివర కనుకొనినట్లే జరిగెను. డాల్హౌసీ ప్రభువు ఝాన్సీ లాగుకొనెను. ఈ సందర్భములో నింగ్లీషు పార్లమెంటు మెంబరైన టారెన్సుదొర యిట్లు వ్రాయుచున్నాడు.

„తాను దత్తతచేసికొనిన బాలునిపై కృపయుంచవలె ననియు బాలుని తమ వశము జేయుచున్నా ననియు నతని మైనారిటీలో తల్లినే రీజెంటుగా నించవలసినదనియు కోరుచు మహారాజు గవర్నరు జనరలుకు వ్రాసెను. అత డప్పు డమలులోనున్న సంధిపత్రములోని రెండవ ఆర్టికిలును యెత్తిచూపెను. అది ఝాన్సీరాజ్య మతని వంశమునకు పుట్టుకచేతగాని రక్తస్పర్శగల బాంధవ్యముచేతగాని, దత్తతచేతగాని పరంపర వారసులైన వారికి చెందవలెననియే స్పష్టముగా చెప్పుచున్నది. మరియు నతడు "తా నెప్పుడును ప్రభుత్వముపట్ల జూపుచుండిన యకుంఠిత విశ్వాసమును దలంచియైనను బాలునిపై యాదరము చూపబడునని విశ్వసించెదను". భారతీయుల విశ్వా

సము స్మరింపబడునట్టిది భ్రమతో నతడు చనిపోవునట్లు చేసిరి కాని విలియంకోట నిరంకుశాధికారియైన గవర్నరు జనరలు విశ్వాసమును మరచిపోజాలునంతటి దృఢతరముగ నాంగ్లసామ్రాజ్యము భారతదేశమం దలముకొనెను.

ఝాన్సీ లక్ష్మిబాయి

౨

ఝాన్సీ పతనము

అహా! కాల మెట్టి విపరీతసంఘటనములను తెచ్చిపెట్టును! కాలచక్రమా! నీగతి నెవ్వరు నిరోధింప గలరు? పాదుషాలను ఫకీరులను జేయుటయు ఫకీరులను పాదుషాలను జేయుటయు నీకు దప్ప మరెవ్వరికి చెల్లును? రోగులుజోగులగుటయు జోగులు రోగులగుటయు నీ మహిమయేకదా! రోమక సామ్రాజ్యమును రూపుమాపితివి! పెరిషియను సామ్రాజ్యమును పాదుజేసితివి; అస్సీరియా సామ్రాజ్యము నంత హింసించితివి; మరి యెన్నింటినో మంటగలిపితివి. హైందవ సామ్రాజ్యముల నెన్నింటిని నీపాట్టబెట్టుకొనలేదు! ఇక మిగిలియున్న వానినిమాత్రము నాశము జేయకుండ నీ వెట్లూరకుండ గలవు? రాజ్యకాంక్ష లేనివారికికూడ రాజ్యకాంక్షను గలుగుజేయుట నీపనియే కాబోలును! పాపమాంగ్లేయులు భారతదేశమునకు వచ్చి నప్పుడు రాజ్యమును సంపాదింపవలె ననెడి చింతయే వారికి లేదు. ఈ విషయమునే యింగ్లీషువారు విసుగులేకుండ పదేపదే చాటుచుండుటయు గూడ నాచారమయ్యెను! గవర్నరుజనరలు వారను హేస్టింగ్సు పరిపాలనకాలమున ప్రజలకును భారతదేశమునకును గలిగిన మహానర్థములవిషయమై ఇంగ్లండులోని పార్లమెంటులోగూడ రాద్ధాంత సిద్ధాం

తములు జరిగెను. అప్పుడుగూడ నిట్లు డోలుగొట్టి చాటబడెను. “భారతదేశములో మారాజ్యమును విస్తరింపజేసికొనుటగాని అచ్చటి రాజ్యములను, దేశములను మాయధికారము క్రింద తెచ్చుకొనుటగాని బ్రిటిషు రాజనీతికిని, బ్రిటిషు ప్రతిష్ఠకును, బ్రిటిషువారి కోరికకును విరుద్ధములు” అహా! యెట్టి ధర్మపన్నములను ధేమ్సుతోయము లుద్భవింప జేయగలవు! ఈధర్మపన్నములను చదివిన కొద్దికాలమునకే కారన్వాలీసు ప్రభువు టిప్పుసుల్తానుపై కురికి యర్ధరాజ్యమును కబళించెను. తిరుగ రెండేండ్లు పూర్తికాకమునుపే మిగత యర్ధభాగమును వెల్లస్లీ ప్రభువు మ్రింగివేసెను మరికొద్ది రోజులకే కర్నాటక ప్రాంతమును అయోధ్య నవాబువద్ద లాగుకొనిన ప్రదేశమును ఆంగ్ల రాజ్యములో గలిపివేయబడెను. ఇట్లు రాజ్యము విస్తరించుట జూచి కోర్టు ఆఫ్ డైరక్టర్లుత మసంతసమును వెలిబుచ్చియు నల్పకాలములో నింతరాజ్యము వచ్చుటచే సందేహ మనస్కులై భారతదేశమున తమరాజ్యమును వ్యాపింప జేయుటకు దమ కిష్టములేదని మరల ఘోషించిరి. ఆమిషనీపై కురికి కన్నీటిధారలను విడుచు వక్రరాజ్య మింతకన్న నెక్కుడు విచారమును వెలిబుచ్చజాలదు. తోడనే నేపాళయుద్ధము జరుపబడెను. బ్రహ్మదేశము, అస్సాము, కూర్గు, సింధు పంజాబు మొదలగు నవన్నియు గ్రమశః ఆంగ్లేయుల హస్తగతమయ్యెను. ఇంతలో డాల్హౌసీ ప్రభువు రంగము నలంకరించి ఈయర్ధకృషి వ్యాపారమును సాంతముజేయ కంకణముబూనెను. ఇతడొక నూతనశాస్త్రమును కనుగొనెను. సంతానము లేకుండ చనిపోవు స్వదేశసంస్థానాధీశుల రాజ్యములకు స్వస్తిచెప్పి వాని నాంగ్లరాజ్యములో కలుపుకొనవలెను; దత్తతాధికారము కోరకే యేస్వదేశసంస్థానములు బ్రిటిషుప్రభుత్వమువారి యనుమతిని బడయవలెనో వానినిగూడ తమరాజ్యములో కలుపుకొనవలెను అని యతని సిద్ధాంతము. డాల్హౌసీప్రభువిట్లు బహిరంగముగా ప్రకటించెను. మొట్టమొదటనుంచియు మనయధికారములోనున్న ప్రదేశములమధ్య చిన్న సంస్థానములున్నచో నాసంస్థానాధీశులు నిస్సంతుగానున్నప్పుడు మన మాసంస్థానముల నాపోశనము బట్టి సమయము దొరికినపుడెల్ల మనరాజ్యము నభివృద్ధి జేసుకొనవలెను. ఇట్లు

మన ప్రభుత్వము నంతకంత కున్నతస్థితికి దేవలెను. ఈ చిన్నచిన్న రాజ్యములవలన మనకు చాలకష్టములుముగలవు. ఇవిమన రాజ్యమును బలపరచుటలేదు. సరిగదా మనకు కంటకముగా నున్నవి. దీనిని మనము కలుపుకొన్నచో మన కష్టములన్నియు దొలగిపోవును. మన ధనాగారములు వృద్ధిపొందును; బ్రిటిషు పరిపాలనములోని యఖండ సౌఖ్యమును ప్రజలు పొందును ఇది అయా రాజ్యములకుగూడ సర్వోత్కృష్టదశయనియే నా యభిప్రాయము. సమయము దొరికినపుడెల్లను జేతికి దొరికినంతవరకు రాజ్యములను దిగమింగుచు బ్రిటిష్ ప్రభుత్వము నభివృద్ధిపరచుటకు దగిన సదుపాయములు వాటంతటవియే చేకూరినపుడు మన మెన్నడును వానిని జారవిడవగూడదు. స్వదేశసంస్థానముల కేవిధమైన వారసులుగాని లేకపోవుట, అసలైన వారసులులేనప్పుడు ప్రభుత్వమువారికి తెలియపరచినను హిందూశాస్త్రానుసారముగ వారు దత్తతచేసికొనుట; అను నీ రెండు యవకాశములను మనము బొంచియుండి చేపట్టవలెనేగాని యెన్నడును మరచిపోరాదు''.

బుందేలుండు ప్రభుత్వాధికారి (Political agent) మాల్కముద్వార తన రిపోర్టును భారత ప్రభుత్వమువారికి పంపిన సమయమందు గవర్నరు జనరలుగా రయోధ్యప్రాంతములకు వెళ్ళియుండిరి. నాలుగైదు మాసములకైనను వారి యొద్దనుండి ప్రత్యుత్తరము రానందున మహారాణి లక్ష్మీబాయి మేజరు ఏలిసుద్వారా నొక యుత్తరమును భారత సర్కారుకు పంపించెను. దాని సారాంశ మిట్లుండెను. ఈ ప్రాంతములో నాంగ్ల ప్రభుత్వము వారు రాజ్యమును స్థాపించుటకు పూర్వమునుండియు నా మామగారగు శివరావు భావుసర్కారుకెట్లు సహాయము చేయుచున్నదియు ఝాన్సీ చరిత్రనుబట్టి తెలియగలదు. ఈ సహాయమునకు బదులుగా ప్రభుత్వమువారు మావంశముపై కృపాదృష్టిని బరపుటచే మాకు సదా కళ్యాణమే జరుగుచు వచ్చెను,''

,,1842 లో నాభర్తయగు మహారాజా గంగాధరరావుతో కలనల్ స్లీమను సంధిచేసికొనెను; ఆసంధితో 1817 లో రామచంద్ర

రావుతో ప్రభుత్వము చేసికొనిన సంధిషరతులు రద్దుకాలేదు. ఆ షరతులన్నియును బూర్వము ప్రకారమే పాలింపబడుననియును, ఆ షరతులవలన ఝాన్సీకి గలుగు లాభములన్నియు ఝాన్సీ రాజ్యమునకు తప్పకకలుగ గల వనియును నభయహస్త మిచ్చిరి"

"శివరావుభావు యొక్క సౌజన్యప్రవర్తనను, బ్రిటిషు సర్కారుపట్ల నతనికిగల యచంచల ప్రేమను, అతడు చనిపోవునపుడు ఝాన్సీ రాజ్యముకు రామచంద్రరావు వంశపారంపర్య హక్కులతో ననుభవింపవలెనని ప్రకటించిన యిచ్ఛను స్వీకరించియే ప్రభుత్వమువారు పైన పేర్కొనబడిన సంధి చేసికొనిరి!" ఝాన్సీ సర్కారువారి ప్రేమయు, విశ్వాసమును దృఢతరమగుటకు గారణము పైనపేర్కొనబడిన సంధి వలన స్పష్టమగుచున్నది. ఏలయన రామచంద్రరావును, అతని వారసుడును ప్రస్తుతము సింహాసనముపైనున్న వాడును నగు శివరావుభావుయును వంశపరంపరా రాజ్యమున కధికారులు. అనగా వారి మోక్షప్రాప్తికిని వారి వంశము శాశ్వతముగా నుండగలందులకును వారు సంతు లేక దత్తతచేసికొనే యెడల దానిని ప్రభుత్వమువారు మంజూరుచేసి రనియే యర్థము."

హిందూశాస్త్రములు, చనిపోయిన తండ్రికి పిండ ప్రదానమును జేయుటకును శ్రాద్ధాదిక్రియలను జరుపుటకును ఔరసపుత్రునితో సమానాధికారమునే దత్తపుత్రునికిని యిచ్చుచున్నవి. ఈ విధముగా దత్తతచేసికొను నాచారము భారతదేశమంతట ననాదిసిద్ధముగా నేర్పడియున్నది. ఈవిధి ననుసరించియే నాభర్త నవంబరు 15 వ తేదీని దివాను నరసింహారావు, లాలా హేరీమల్లు, లాలా కట్టీచందు మొదలగు ననేకసత్పురుషుల సమ్ముఖమున నన్ను పిలచి యిట్లు చెప్పెను. "నాశరీర స్వాస్థ్యము పూర్తిగా చెడిపోయెను; ఎట్టి యౌషధముల వలనను నాకు లాభము కన్పించుటలేదు. కనుక మన సింహాసనము నధిష్టించుటకు మన వంశమునకు జెందిన బాలునెవనినైనను హిందూశాస్త్రానుసారముగ బెంచుకొనవలెనని నాకు యిచ్ఛ గలదు."

"అప్పుడు నాభర్త రామచంద్రరావు బాబాను పిలచి వాని పుత్రులలో నొకడగు వాసుదేవరావు పుత్రుడైన ఆనందరావను నైదేండ్ల బాలుని దత్తతచేసికొన నిశ్చయించెను. అనంతరము పండితులు, విద్వాంసులు, శాస్త్రజ్ఞులు మొదలగు ననేకమంది యాశీర్వాదములతో దత్తతవిధానము జరిపింపబడెను. మరునాడు ప్రాతఃకాలమున పండిత వినాయకరావు సంకల్పముజెప్పెను. ఆనందరావు తండ్రియైన వాసుదేవరావు యధావిధిగా పుత్రదానము చేసెను. ఈపుత్రునికి దామోదరరావు గంగాధరరావుఅను నూతన నామకరణమొసంగబడెను; ఇట్లు దత్తవిధి పూర్తిచేయబడెను."

"మహారాజు అజ్ఞానుసారము మేజరుఏలిసు, కప్తానుమార్టిన్ గార్లకు దత్తహోమసమయమున రాజమహాలు నలంకరింపవలెనను నాహ్వానము పంపబడెను. నవంబరు 16 వ తేదిని వారిరువురును 1(గంటలకు రాజమహాలుకు వచ్చిరి. ఆ సమయమునందు నాభర్త సర్కారు వారికి పంపించిన పిటీషను చదివి వినిపింపబడెను. మేజరుఏలిసు మహారాజు యిచ్ఛానుసారముగా సమస్తవిషయములను సర్కారుకు తెలియజేసెదనని వాగ్దానము చేసెను."

"నవంబరు 21 వ తేదీ సోమవారమునాడు నాభర్త మరణిం చెను. అతని పితృక్రియల నన్నిటిని దామోదరరావు గంగాధరరా జరిపెను."

"ఈబాలుని నాభర్త బ్రిటిషుప్రభుత్వమువారి కృపాదృష్టి యధీనము చేసెను. అతని రక్షణయును, పాలనాభారమును ప్రభు త్వముపైననేకలవు. నేను సర్కారువారి నిట్లు కడసారి ప్రార్థించు చున్నాను. సర్కారువారే ప్రకారము దతియా, ఓర్చా, జాలౌన రాజులు చేసుకొనిన దత్తత అన్నిటి నంగీకరించిరో అప్రకారమే యీదత్తతను కూడ నంగీకరింప వేడుచున్నాను. ఝాన్సీ సంధిపత్రములలో "హమేశా" "సదా" యను శబ్దము ప్రయోగింపబడెను. ఈ శబ్దముపై నుదహరింపబడిన రాజ సంధి పత్రములో లేనేలేదు. కనుక దత్తత చేసికొనుటకు వారి క

జరికన్నను మాల్కం యొక్క యధికారము గలదు.” ఈయుత్తరము గవర్నరుజనరలుగారికి పంపబడెను. 1854 లో డాల్హౌసీ కలకత్తాకు తిరిగివచ్చెను; ఝాన్సీని గురించి వాదప్రతివాదములుజరిగెను; సర్కారువారి పరరాజ్య సంబంధములను చర్చించు (Foreign Minister) మంత్రియైన గ్రాంటుదొర ఝాన్సీని గురించి యొక సంక్షిప్తచరిత్రను తయారు చేయించెను. ఇందులో ఝాన్సీ ప్రాచీనతయు, ఝాన్సీ బ్రిటిషు ప్రభుత్వములకు గల సంబంధమును సూచింపబడు ఝాన్సీ రాజ్యమును బ్రిటిషురాజ్యములో గలిపివేయవలెనని నిర్భయముగా, నిర్మొగమాటముగ సమర్థింపబడెను.

ఇట్లొకమూల కలకత్తాలో డాల్హౌసీ ప్రభువుసభలో ఝాన్సీ విచ్ఛేదనమునకు తంతు నడుపబడుచుండ మరియొకవంక ఝాన్సీరాజ మహాలులోని వారందరును రేయుంబవళ్ళు దత్తపుత్రుని భావిదశయేమి కానున్నదో, ముందేమి రానున్నదోయని విచారించుచుండిరి. మరల 1854 లో 16వ ఫిబ్రవరి తేదీని మరియొక పుత్తరము ప్రభుత్వము వారి కంపబడెను. ఈసారి మాల్కము యీయుత్తరముతో పాటొక యుత్తరము వ్రాసి ప్రభుత్వమువారికి 27వ ఫిబ్రవరి తేదీని పంపించెను. ఈ సారి ఇతడు ఝాన్సీరాణీని సమర్థించుచు వ్రాసెను. కొద్దిరోజుల క్రితమే ఝాన్సీకి వ్యతిరేకముగా వ్రాసిన మాల్కము మరల యిట్లు వ్రాయుట ఆశ్చర్యకరమైన విషయము. గాని ఏమి లాభము! పంటలు ఎండిపోయెను! వర్షములు వర్షించెను! అనుసామెత ప్రకారమిది ‘చావుతెలివి’ యయ్యెను. అతడు మొట్టమొదటనే యిట్లు వ్రాసినచో వ్యవహారము శృతిమించకుండ నుండెడిది. ఫిబ్రవరి 28 వ తేదీ మాల్కము యొక్క పుత్తరము కలకత్తా పంపబడెను ఫిబ్రవరి 27వ తేదీని కలకత్తానుండి ఝాన్సీ రాజ్యము నాక్రమించుకొనవలెననుహుకుం జారీచేయబడెను.

లక్ష్మీబాయికి గొంతధైర్యము చేకూరెను; ఈసారి తనకు తప్పక న్యాయము జరుగుననియే యామె యెంచెను. ఆశయే మానవుని పాలిటి కల్పవృక్షముకదా! చివరకీకల్పవృక్షు మాముదపువృక్షు

పుద్యోగను.! తా నొకటి తలచిన దైవము మరియొకటి తలచెను! వెంటనే మేజరు మాల్కాము ఏలీసుదొరకిట్లు యిస్తిహారను జారీచేసెను. "1853 నవంబరు 21 వ తేదీని మహారాజా గంగాధరరావు చనిపోయెను. అతడు మరణించుటకు పూర్వమే యొక బాలుని దత్తత చేసికొనెను. కాని దానిని శ్రీమాన్ గవర్నరు జనరలుగారు మంజూరు చేయలేదు కనుక భారత ప్రభుత్వమువారి 1854 మార్చి 2 వ తేదినాటి యాజ్ఞానుసారము ఝాన్సీరాజ్యము బ్రిటిషు రాజ్యములో కలిపివేయబడెను. ఇందుమూలముగా సమస్త ప్రజలకును తెలియజేయడ మేమనగా: ఇపుడు ఝాన్సీ ప్రాంత మంతయు బుందేల్ఖండు ప్రభుత్వాధికారియైన మేజరు ఏలిసు అధీనము చేయబడెను. ఝాన్సీప్రాంత ప్రజలందరును యిప్పుడు తాము బ్రిటిషు ప్రభుత్వాధికారము క్రింద నున్నట్లు తెలిసికొని మేజరు ఏలిసుకు కప్పము కట్టుచు సంతోష సౌఖ్యముల ననుభవింతురుగాక!"

ఈ దుర్వార్త మహారాణి లక్ష్మీబాయి చెవిని బడుటతోడనే యామె దుఃఖాక్రాంతయై మొదలువిరిగిన చెట్టువలె నేల గూలెను. మేజరు ఏలిసు లక్ష్మీబాయి నూరడించుటకు ప్రయత్నించి పొలిటికలు యేజంటు ఆజ్ఞానుసారముగా మీ కుచిత సన్మానము జరుగగలదు; మా ధర్మ నిర్వహణమునందు మీపట్ల యుదారభావముతోనే ప్రవర్తించెదము" అనువాక్యములను నుడివి వెడలిపోయెను.

పుత్రశోకము! భర్తృవియోగము; రాజ్యనాశనము; శత్రువే మిత్రునివలె బుజ్జగింప బ్రయత్నించుట! ఆహా! లక్ష్మీబాయి కెన్ని కష్టములు దాపురించెను! ఇక ముందెట్టి తుఫానులు సంభవింపనున్నవో యెవ రెరుంగుదురు! లక్ష్మీబాయి కొంతసేపటికి తెలివి దెచ్చుకొని తలపంకించుచు శోకాకుల మగ్నమానసయై "కానిండు యేమివచ్చినను వచ్చుగాక! నేను నాఝాన్సీ నిచ్చుదానను కాను" అని దృఢనిశ్చయముతో బలికెను.

ఝాన్సీరాజ్య మిట్లు మ్రింగివేయబడెను. బ్రిటిషుప్రభుత్వమువారు రాణీలక్ష్మీబాయి కిక్రిందియేర్పాటులను గావింపవలెనని మాల్కాము సూచించెను.

మహారాణి లక్ష్మీబాయికి ఝాన్సీ ఖజానానుండి గాని యామె కోరునట్టి మరెచ్చటనుండిగాని నెలకు 5000 రూప్యముల చొప్పున నామె జీవించియున్నంతకాల మియ్యవలెను.

2. ఝాన్సీలోని రాజమహాలును మహారాణి లక్ష్మీబాయి నివసించుట కిచ్చివేయవలెను; దానిపై యామెయే ప్రభ్విగా నంగీకరింపబడును.

3. మహారాణి లక్ష్మీబాయి జీవించియున్నంతకాలమామెపైగాని యామెనౌకర్లపైగాని బ్రిటిషుసర్కారువారి కెట్టి అధికారమును లేదు.

మహారాజా గంగాధరరావు యిచ్ఛానుసారముగా నతని నిజధనములో ఝాన్సీరాజ్యమునకు రావలసిన బాకీసాకీలు బోనుమిగిలినదియు, సమస్తజవాహిరీ (Jewelry) యు లక్ష్మీబాయికే యిచ్చివేయబడును.

పైన వివరింపబడ్డ సూచనల నన్నింటిని డాల్‌హౌసీ ప్రభువు అంగీకరించెను. కాని గంగాధరరావు నిజసంపత్తిని గూర్చియు, రాజ్యములోనున్న జవాహరీనిగురించియు నిట్లు తీర్పు చెప్పెను. "గంగాధరరావు దత్తపుత్రునకు రాజ్యాధికారము లేకపోయినను అతని నిజసంపత్తికిని, రాజ్యములోని జవాహిరీకిని అతడే యధికారి యగుచున్నాడు. కనుక నీసంపత్తు మహారాణి లక్ష్మీబాయి కివ్వబడదు."

ఈ యాజ్ఞల ననుసరించి ఝాన్సీ పొలిటికల్ యేజంటు ఝాన్సీ ఖజానానుంచి ఆరులక్షల రూప్యములను తీసి దామోదరరావుపేర ఇంగ్లీషువారి ఖజానాలో జమకట్టించెను. దామోదరరావు మేజరు అగుటతోడనే యీ ద్రవ్య మతనికి వడ్డితో సహా యిచ్చి వేయబడును; ఝాన్సీ రాజ్యములోని సమస్త జవాహిరీయును వెండి బంగారునగలును "దామోదరరావు కొరకు లక్ష్మీబాయి యధీనమం దుంచబడును."

రాజ్యమే పోయినపుడు రాజవైభవము మిగులుట దుర్లభము కదా! చంద్రుడే లేనపుడు చంద్రికలె యెట్లుండును! రాజారామ

చంద్రరావు అనంతరమునుండియు ఝాన్సీ రాజు లందరును కోట లోనే నివసించుచుండిరి. ఇప్పుడు పొలిటికల్ యేజెంటు ఆజ్ఞచే మహారాణి లక్ష్మీబాయి పురాతన ఝాన్సీ కోటను విడిచి పట్టణము లోని రాజమహాలులో నివసింపవలసి వచ్చెను. హాతవిధీ! నిన్ను దూరిన లాభమేమి? నీ వెంత చేయ దలచితివో చేయుము. చూచెదను గాక! అనినట్లు లక్ష్మీబాయి కష్టములను దిగ మ్రింగుచుండెను. బ్రిటిషు గొడ్డలి తన పనిని ప్రారంభించెను! ఇంగ్లీషువారు ఝాన్సీ సైన్యము నూడబెరికి యాంగ్ల సైనికులను నియమించిరి; బంగాళా దేశపు కాల్బలములోని 12 వ పటాలమును కోటను రక్షించుటకు నియమించిరి. అవసరమునుబట్టి యితర బందోబస్తులకు గూడ నేర్పాట్లు చేయబడెను. అనేక శతాబ్దములనుండియు ఝాన్సీ కోటలో సేక రింపబడిన యుద్ధసామగ్రి యంతయు నాశముగావింపబడెను. పీష్వా కాలమునాటి గొప్పగొప్ప మరఫిరంగులన్నియు నిరుపయోగము చేయ బడెను. అనేక పురుషాంతరములనుండి ఝాన్సీ రాజ్యమును సేవిం చుచున్న యోధగణము జీతములను తీసికొని ఝాన్సీ కోటను వీడి పోవునాడు ,,అహా! తల్లీ! ఝాన్సీ! నీకెంత గతిపట్టెను అని బోరున నేడ్చుచు దమతమ యిండ్లకు బోయిరి.

ఇంత జరిగినను, మేజరుస్కీనును ఝాన్సీ రాజ్యమునకు కమి షనరుగా నియమించినను గూడ ఝాన్సీ లక్ష్మీబాయి శ్వేతజాతి వారు సత్యప్రియులనియు, నీతిమంతులనియు, దన కింకను న్యాయము కలుగగల దనియు విశ్వసించుచుండుటచే నుమేశచంద్ర బెనర్జీ యను నొక బంగాళా దేశపు వకీలును, మరియొక యూరపియ నును 60,000 రూప్యములిచ్చి లండను నగరమునకు బంపి కోర్టు ఆఫ్ డైరక్టర్లకు దనసమస్యను నివేదింప నియోగించెను. వీరచ్చటకు బోయి యేమిచేసిరో యినుమంతయు నేటివరకును వెల్లడి కాలేదు. చివరకు కోర్టు ఆఫ్ డైరక్టర్లుకూడ ఝాన్సీరాజ్యమును దిగమింగుట కంగీకరిం చిరి. అంతటితో బ్రిటిషున్యాయము పూర్తియయ్యెను.

ఇక లక్ష్మీబాయి విచారమును వర్ణింపతరముగాదు. ,,ఇదం

బ్రాహ్మ్య మిదం క్షాత్రం' అను నార్యోక్తి ననుసరించి యీమె
బ్రాహ్మణ తేజమునే గాక క్షాత్రతేజమునుగూడ చిరతప్రాయము
నుండియు నలవర్చుకొని నట్లిదివరకే చూచియుంటిమి. స్వరాజ్యసంపా
దనాభిలాష యీమె హృదంతరాళమున రేయింబవళ్లు జాజ్వల్య
మానముగా ప్రజ్వలించుచునే యుండెను. విమల, రాణీసంయుక్త,
రుద్రమాదిదేవుల చరిత్రలామె కనుసన్నల మెలగుచునే యుండెను.
భర్తృవిహీనయై, నిస్సహాయయై, నిరాయుధగావింపబడిన పదునెనిమి
దేండ్ల బ్రాహ్మణబాలిక యెక్కడ! సార్వభౌములను, సామ్రాజ్యము
లను నొకటొకటిగా స్వాహాచేయుచున్న బ్రిటిషుప్రభుత్వమెచ్చట!
లక్ష్మీబాయి బుద్ధి కుశాగ్రబుద్ధి; ఆమె యీ విషయముల నన్నిటిని
గ్రహించి పొంగిపొంగి వచ్చుచున్న క్షాత్రము నాపుకొని "క్షాత్రమా!
సమయము వచ్చువరకు విశ్రమింపుము" అని బుజ్జగించి ప్రస్తుతము
బ్రాహ్మణధర్మమునే పూనెను. ఆమె యనుదినము ప్రాతఃకాలము
వనే బ్రాహ్మీముహూర్తమందు మేల్కాంచి నాలుగుగంటలకే
స్నానాదికములను గావించుకొని యెనిమిది గంటలవరకును పూజా
గృహమున పూజలుసల్పి రాజమందిరమును జేరి కొంతసేపు గుఱ్ఱపు
స్వారి చేయును. 11 గంటలకు తిరిగి స్నానముచేసి దానధర్మములను
గావించుకొని భోజనముచేయును. తరువాత కొంతసేపు విశ్రమించి
మూడుగంటలవరకును రామకోటివ్రాసికొనుచు రొట్టెకొరకు గోధుమ
పిండి యుండలు చేసికొనుచుండును. రాత్రియెనిమిది గంటలవరకును
పురాణాదికములను వినుచుండును. ఈకాలమందే ఆమె యితరులతో
మాట్లాడవలసిన విషయములను మాట్లాడును. పురాణము పూర్తియగుట
తోడనే మూడవసారి స్నానముచేసి తన యిష్టదేవతాప్రార్థనసల్పి
ప్రసాదమును స్వీకరించును. తరువాత నామె శయనించును. ఇట్లామె
యీ కాలమందసిధారా వ్రతచర్యను జరుపుచుండెను! రాజ్యవైభవ
మును, సమస్త రాజ్యభోగములను త్యజించి వైరాగ్యవృత్తినిస్వీకరించి,
కేవల మీశ్వరారాధనయందే మునిగియుండి సనాతన హిందూధర్మా
నుసారముగా పూజాపునస్కారములతోను పురాణ పఠనములతోను
కాలము బుచ్చుచుండెను. ఇట్టిస్థితిలో లక్ష్మిబాయి తన దత్తపుత్రు

డైన దామోదరరావు కుపనయనము జేయవలసి వచ్చెను. కాని దామోదరరావు పేరనున్న ఆరులక్షల రూపాయిలును ప్రభుత్వ ఖజానాలోనే జమకట్టబడెను. అందులో నొక లక్ష రూపాయిలను ఖర్చులకొరకిమ్మని రాణి కోరెను. కాని ప్రభుత్వమువారు దామోదరరావు పెద్దవాడైన తరువాత తనపై దావా తెచ్చుననియు నలుగురు పెద్దమనుష్యులను జామీనిచ్చినగాని ధనము నీయజాలమనియు జబాబు చెప్పిరి.

స్వాతంత్ర్యలక్ష్మిచే బరివేష్టింపబడి సదా యామె కైవారముల నొందుచుండిన లక్ష్మి కాపలుకులు ములుకులవలె నాటి క్రోధాంధకారజాలములు నేల వ్రాలెను. ఆమె చివరకప్పు చేసి యాధనముతో దామోదరరావు కుపనయనము గావించెను.

ఝాన్సీ లక్ష్మీబాయి

3

విప్లవము

ఝాన్సీరాజ్యమాంగ్లేయుల హస్తగతమైన తరువాత రెండు వత్సరములు గడచెను. లక్ష్మీబాయి వైరాగ్యవృత్తిని దిన మొక యుగముగ కాలము గడపుచుండెను. డాల్హౌసి రాజ్యములను గలుపుకొనుటకు కాలము చాలక పరితపించుచుండెను. ఇంతలో నతడు హిందూదేశమును వీడి 1856 లో నింగ్లండు వెడలి పోయెను. కానింగు ప్రభువు గవర్నరుజనరలుగా వచ్చెను. డాల్హౌసీప్రభువు రాజనీతిచే దేశమట్టుడికి నట్లుడికిపోవుచున్న దను సంగతి నతడు కని పెట్టెను. ఈ యగ్నిపర్వత మెప్పుడో విజృంభింపక మానదని యతడు గ్రహించిరో భారతవర్షమునకు పయనమగుచు నిట్లు ప్రకటించెను. ,,నాశాసన కాలములో భారతవర్షమున సంపూర్ణ శాంతి

ప్రబలును గాక యని నే నభిలషించుచున్నాను. భారత రాజకీయా కాశమండలమున నొక చిన్న మేఘగంభీరధ్వని ప్రారంభించి యది వాయువేగమున నాకాశ మంతట నల్దిశల నొక్కుమ్మడి వ్యాపించి నిరంతర ధారాప్రవాహముగా వర్షించి మనలను ముంచివేయు నని నే నెరుంగుదును." చివర కిదియే యథార్థమయ్యెను.

1857 వ వత్సరము ప్రారంభించెను. భారతదేశ రాజలోక మున రాజుచున్న యసంతోషాగ్నికి వాయుదేవుడు కూడ సహాయ మయ్యెను. సిపాయిలలో నొక చర్చ ప్రారంభమయ్యెను. వారు నోటితో కొరకవలసిన తూటాలకు ఆవు, పంది క్రొవ్వులు పూయ బడెను హిందువైనను మహమ్మదీయుడైనను సరే వీనిని నోటితో గొరకవలెను. అనగా జాతి భ్రష్టుడు, మతభ్రష్టుడు, ధర్మభ్రష్టుడు, కావలెను;" అను నాందోళన వారిలో బయలుదేరెను. విప్లవమునకు నిజకారణము కానిది ప్రభుతే సూచించెను. బలవంతముగా నాంగ్ల ప్రభుత్వములో గలిపి వేయుబడిన స్వదేశ సంస్థానాధిపతులందరును మొదటినుండియు ప్రభుత్వముపై కారములు మిరియములు నూరుచు హుంకరించుచు గాలముకొరకు వేచి యుండిరి. ఇప్పుడు ప్రభుత్వ సేనలలో నున్న హిందూమహమ్మదీయ సిపాయిలకే ధర్మచ్యుతి సం భవించెను. దీనిచే వారి మనస్సులు క్షోభించెను; వెంటనే విప్లవము బయలుదేరెను.

మొట్టమొదట బంగాళాదేశములోని బర్హాంపూరు పటాలము తిరుగబడి ద్రోహచరించెను. ఈ వృత్తాంతము దేశమంతట క్షణిక ములో పాకిపోయెను. విప్లవ మంతకంతకు ప్రజ్వలించి మీరటు, ఢిల్లీ, కాన్పూరు, కాశీ, అల్లాబాదు మొదలగున వన్నియు విప్లవ కణముల నందుకొనెను. ఢిల్లీలోని యంతిమబాదుషా తిరుగ సింహాస నాసీనుడై తన సంపూర్ణాధికారమును చలాయించుచుండెను. ఫిరోజి పూరు, బరేలీ, మురాదాబాదు, శాహాజహాన్పూరు, లక్నో మొదలగు ననేక పట్టణములలో విప్లవము ప్రారంభమయ్యెను. బ్రిటిషు ప్రభు త్వము వారిచే రాజ్యభ్రష్టులు కాబడి శోకాకులమానసులై యున్న

నానాసాహేబు, అయోధ్యనవాబు మొదలగు రాజవంశములవారందరు నీవిప్లవకారులలో గలసిపోయి స్వరాజ్యయుద్ధమును బ్రకటించిరి.

ఈవిప్లవవార్త ఝాన్సీకి చేరెను. అచ్చట బంగాళాదేశీయుల కాల్బలము 12 వ పటాలమును, 14 వ గుఱ్ఱపు దళమును, ఒక మర ఫిరంగిశాలయు నుండెను. ఈ సేనలకు ముఖ్యాధికారి కప్తను డన్లపు దొర. అతని సిపాయి లెన్నడును విప్లవములో జేరరనియే యతడు విశ్వసించుచుండెను. 18 వ మే తేదీవరకు నచ్చట విప్లవచిహ్నము లేవియును కానరాలేదు. కమిషనరుస్కీనుకూడ ప్రభుత్వమువారి కిట్లు తెలియజేసెను. "ఝాన్సీలో యుపద్రవము సంభవించుట కింతవరకు నెట్టి కారణములును గానరావు; ఇక్కడి సైనికులు చాల వినయవిధేయతలు కలవారు; వారు ఢిల్లీ, మీరటులలో జరిపించిన విప్లవ సైన్యముల నసహ్యించుకొనుచున్నారు: ఇచ్చటి చిన్నచిన్న స్వదేశ సంస్థానముల వలన గూడ మనకెట్టి భయమును లేదు. ఓర్ఛా ఛత్రిపూరు, అజయఘరురాజు అందరును మైనరులు; తక్కిన రాజ్యములలో మనము తగిన కట్టుదిట్టములను చేసికొంటిమి; కనుక నిక్కడ క్షేమము సురక్షితముగ నుండుమనియే నావిశ్వాసము; నేనిచ్చటి ప్రజల యందు దృఢనమ్మకము గలిగియున్నాను.", అతడు మరల మే 30వ తేదీని, జూన్ 3వ తేదీని కూడ నిట్లేవ్రాసెను.

ప్రభుత్వమువారు యెన్నికండ్లతో జూచికొనుచున్న మా జూన్ 4వ తేదీని ఝాన్సీలో విప్లవము ప్రారంభమయ్యెను. 7వ పటాలములోని గురుబక్షు అనునొక హావల్దారు కొంతమందిసిపాయిలను తీసికొని స్టారుఫోర్టులో బ్రవేసించి తుపాకులు, ఫిరంగులు, మందుగుండుసామాను మొదలగు యుద్ధసామాగ్రినంతను తీసికొని విప్లవజెండాను లేవనెత్తెను. కప్తను డన్లపుయీవార్త విని మిగిలిన సేనను తీసికొని కోటను పట్టుకొనవలెనని నిశ్చయించెను. కాని కోటలోని యుద్ధ సామాగ్రి నంతను, ఖజానాలోని ధనము నంతను విప్లవకారులుమొట్ట మొదటనే జాగ్రత్త పెట్టుకొనిరి, కోటను రక్షించు పహారా యం

యు విప్లవకారులలో కలిసిపోయెను. ఈ భయానక చిహ్నములను
చి ఆంగ్లేయులందరును డేరాలను వీడి పట్టణములోనికి బోయిరి.
క్కడనుండి కమీషనరు ఆజ్ఞప్రకారము వారందరును పిన్నపాప
తో కోటలోనికి ప్రాణరక్షణార్థమై వెడలిరి. డన్లపు తమసహాయా
మై కొంతసైన్యమును పంపమని నౌగావులోనున్న సైన్యాధికారి
క యుత్తరమువ్రాసెను. మరువాడు కప్తనుస్కీను గార్డులను డన
తో రహస్యసంభాషణలను సలిపి కోటలోనికి బోయిరి. డన్లపు
ఫ్టైలరునుకూడ వెంటబెట్టుకొని మిలిటరీకవాతుచేయుస్థలమునకువెళ్ళను
వారక్కడ చేరినతోడనే పన్నెండవ పటాలపు సిపాయిలు వారిద్ద
ను గుండ్లతో పేల్చివేసిరి. ఝూన్సీసైన్యాధికారి నిట్లు చంపివేసి
విప్లవకారులు మరికొంతమంది ఆంగ్లేయులనుగూడ చావమోదిరి.

ఆంగ్లాధికారులందరును తమ ప్రాణములను దక్కించుకొను
టకు కోటలో దాగొనియుండిరి; వీరు సుమారు 50 మంది వరకునుండిరి
కమీషనరు స్కీను వీరందరకును తుపాకులు, గుండ్లు, మందు మొద
లైనవానిని సరఫరాచేసి తమ ప్రాణములను రక్షించుకొనుటకుతయారు
చేసెను. కోటతలుపులను కట్టుదిట్టముగా మూసివేసిరి. విప్లవకారులు
ఝూన్సీలోని దొరలుండు బసలను విధ్వంసముచేసి కోటమీదికి వచ్చిరి:
కోటలోనివారు విప్లవకారుల నాటంకపరచుటకు ప్రబలప్రయ
త్నములను చేసిరి. కాని విప్లవకారుల బలము హెచ్చుగా నుండెను;
వారితో పోరుట నిరుపయోగమని గ్రహించి మహారాణి లక్ష్మీబాయి
సహాయమును కోరుట కిద్దరు దొరలు పంపబడిరి; కాని వారుదారిలో
విప్లవకారుల చేతులలో బడిరి.

కమిషనరు స్కీను సాగోరు, గ్వాలియరు మొదలగు స్థలము
లకు సహాయముకొరకువ్రాసెను. కాని యెచ్చటనుండియుసహాయము
రాదయ్యెను! విప్లవకారులు కోటపైకురుకుటకు సిద్ధముగా నుండిరి;
లోపలివారుకూడ రక్షణకన్నియో ప్రయత్నములను జేయుచుండిరి.
లోపలికిబోవుట అసాధ్యముగనుండెను; విప్లవకారులు గుప్తమార్గముల
ద్వారమున లోనికి బోవలెనని చూచుచుండిరి. చివరకు గుప్తమార్గ

మును దెలిసికొని వారు లోపలకు బ్రవేశించిరి; విప్లవ కారులు శూరత్వ మతో యుద్ధముచేయుచు కోటనుసమీపించుచుండిరి. కాని యింకను కోటతలుపులను పగులగొట్టుటకు సాధ్యము కాక యుండెను. గార్డను సాహెబు లోపలినుండి కిటికీలగుండ విప్లవకారులపై గుండ్లవర్షమును గురిపించుచుండెను. చివర కొక విప్లవకారుడు గార్డనుపై గురిపెట్టి, యతనిని గూల్చెను. దానితో కోటలో హాహాకారములు బయలు దేరెను. కోటలోనివారందరును హతాశులై చిందరవందరకాజొచ్చిరి. ఇంతలో వారివద్దనున్న ఆయుధసామగ్రియు మందుగుండు సామాను అంతమయ్యెను. విప్లవకారులలో ముఖ్యుడగు అహ్మదుహుస్సేను విజృంభించి కోటలో చాలభాగమును దన వశము జేసికొనెను. ఆంగ్లేయు లపుడు నిస్సహాయులై సంధిప్రయత్నములను జేసిరి.

జూన్ 7 వ తేదీ యుదయమున అహ్మదుహుస్సేను కోట గుమ్మమువద్దకు వచ్చెను. అతడు తన ప్రతినిధియైన సులేమహమ్మదు అనునొక హాకీమును పంపగా స్కీనుసాహేబు కోటతలుపును దెరచి బయటకువచ్చి ,,మాకెట్టిదుఃఖమును కలుగజేయకుండ మమ్ము సాగరకు పోనిండు’’ అని ప్రార్థించెను. హాకీము సులేమహమ్మదు దాని కొప్పుకొని “మీరు సమస్తఆయుధములను విడిచిపెట్టి, కోటను ఖాళీ చేసి బయటకు వచ్చుచో మీకు మేమెట్టి యుపకారమును గలుగ జేయము’’ అని ఖురానుతో ప్రమాణముజేసెనట! ఆంగ్లేయులు విప్లవ కారుల ప్రతినిధి చెప్పినమాటలను సత్యమని నమ్మి నిరాయుధులై కోటను విడిచి పైకివచ్చిరి. కాని విప్లవకారులు తమ వాగ్దానములను గాలికెగురగొట్టి ఘోరకార్యముల కొడిగట్టిరి; నిరాయుధులైన ఆంగ్లే యులను ఖైదుచేసి పట్టణమంతయు త్రిప్పిరి. ఇంతలో నొక యాశ్వి కుడు వచ్చి రిసాల్దారు అజ్ఞప్రకారము వారిని చంపివేయవలెనను సందేశము తెచ్చెను! చివర కాంగ్లేయులు భయపడినట్లే జరిగెను. విప్లవకారులు ప్రతిజ్ఞాభంగమునకు వెరువక వారినందరను వరుసగా చంపివేసిరి.

మహారాణి లక్ష్మీబాయి బ్రాహ్మణధర్మమును బూని

సినములను గడపుచున్న సంగతిమనమిదివరకే వినియున్నాము. కాని యీ విషమపరిస్థితులం దామె యేమి చేసెను? ఎట్లు ప్రవర్తించెను? ఈ విప్లవములో నామెకు సంబంధ మేమి కలదు? ఝాన్సీలో జరిగిన హత్యల నామె యామోదించెనా? బ్రిటిషుప్రభుత్వముపట్ల ఆమె యెట్లు ప్రవర్తించెను? అను విషయములె యామె చరిత్రకంతకును ప్రధానాంశములు, శిరోభూషణములు. ఆమె బ్రాహ్మణ ధర్మమును బూనినను స్వరాజ్య, స్వధర్మాభిలాషను వీడలేదు. కాని యెట్టి రాజకీయదృష్టియును లేక జేరిన విప్లవకారుల మూకవలె నామె యెట్లు ప్రవర్తింపగలదు? దూరదృష్టి కామె పెట్టినది పేరు! ఆమె జన్మతో శూరవనిత; శౌర్యరాశి, ప్రతాపశాలిని. ఇన్నియున్నను రాజనీతి నెరుగనిచో నివి రాణింపజాలవు. కార్యసాధనల నెరుగనిచో కార్యములెట్లు సఫలము కాగలవు? ఆమె నీతి విశారదత్వ మిచ్చటనే కాన్పించుచున్నది. చుట్టును విప్లవకారు లలముకొని యున్నను నామె చలింపలేదు. వివేకమును వీడలేదు; ఆమె ఆత్మనిగ్రహమును బూనియుండెను. రాజ్యతంత్రోపాయములగు సామ, దాన, భేద, దండోపాయములను చతురోపాయములును నామెకు క్రొత్తవి కావు. కనుక నామె పరిస్థితుల నవలోకించుచు నావంతయు తొట్రుపడక చేతనైనంతవరకు ప్రభుత్వమువారికే సహాయము చేయుచుండెను.

ఆంగ్ల చరిత్రకారు లీమె విషయమై యీసందర్భమున వ్రాసిన వ్రాత లసత్యములు; అసందర్భములు; ప్రమాణరహితములు; నిందాభూయిష్ఠములు. ఆమెను గురించి మాంటుగామెరీమార్టిను "మహారాణి లక్ష్మిబాయి విగ్రహారాధకురాలు; అపరాధులను క్షమించుట యనునది ఆమెధర్మమం దెచ్చటను చెప్పబడలేదు. ఉత్తరాధికార దత్తత విషయములలో హిందూశాస్త్రములను మంటగలిపి ప్రభుత్వమువారు తన కపకారము జేసిరని యామె విశ్వసించి విచారగ్రస్తురాలై స్త్రీపురుషమర్యాదను విడచి, వయస్సును మరచి సార్వభౌమ ప్రభుత్వముతో ఘోరయుద్ధమునకు దలపడెను. ఈ కార్యములో నామె తన ప్రాణములనుగూడ గోల్పోవుట తథ్యమను విషయము నెరుంగకపోలేదు" అని The Indian Empire అను గ్రంథములో వ్రాసి

యున్నాడు. ఇట్టి యసత్యవార్తల నాంగ్లచరిత్రకారులుకూడ గ్రహించుచున్నారని యతడెరుగకున్నాడు! మేలిసను "సిపాయిచరిత్ర" అను గ్రంథములో నిట్లు వ్రాసెను. "బ్రిటిషుప్రభుత్వమువా రామె క్రోధమును వాదప్రతివాదములను ఉదాసీనతతో నిర్లక్ష్యము చేసిరి. వారింతకన్నను పాడుపనికూడ చేసిరి; వారు 'గోరుచుట్టుమీద రోకటిపోటును' గూడ వేసిరి. రాజ్యమును కలుపుకొనిన తరువాత వారామెకు సంవత్సరమున తొంబదివేలపౌనులు (90,000రూపాయలు)పింఛను నిచ్చుట కంగీకరించిరి. ఆమె మొదట దీనిని నిరాకరించి తరువాత స్వీకరించెను. అసలే తృషితమని యామె భావించుచున్న పింఛను నుండి యామె భర్త చేసిన ఋణములను తీర్చవలసినదని ప్రభుత్వము వారు చెప్పినపు డామె కోప మలవిగాకుండ నుండెను. ఈ యన్ని కారణములచేత నామె విప్లవకారులకు స్వాగత మిచ్చెను" ఈ విషయములందు సత్య మావంతయును లేదు. కుంభినీ కుంభవిచ్ఛేదన యోగ్యంబు లగు నఖంబులు గల కేసరికిశోర మాకొన్నను ఘాసంబు గ్రాసంబుసేయునే? సామ్రాజ్యముల నేలగలతల్లి యొరుల పంచల నూడిగముల కోర్వనేర్చునా? లక్ష్మీబాయి యొన్నడును ప్రభుత్వము వారినుండి పింఛను తీసికొనలేదు. మహారాజా! గంగాధరరావు కొక్క పైసయైనను ఋణములేదు. లక్ష్మీబాయి ప్రభుత్వమువారితో యుద్ధముచేయుటకు ప్రభుత్వమువారే కారకులని మున్ముందు తెలియగలదు. అనేక సంకట పరిస్థితులలో లక్ష్మీబాయిప్రభుత్వము వారికే సహాయము చేసెను. ఝాన్సీ కమీషనరు రిపోర్టు మనకిట్టి సాక్ష్యమునే యిచ్చుచున్నది. ఝాన్సీలో విప్లవ చిహ్నములు బయలుదేరుటతోడనే కప్తనుగార్డను మరికొందరిని తీసికొని ఝాన్సీ రాజమహలుకు బోయి మహారాణి నిట్లు ప్రార్థించెను. "మాకు ముందేదైన నాపద వచ్చుచో మీరు సహాయము చేయగోరుచున్నాను; ఝాన్సీ ప్రజలను సురక్షితముగా నుంచుటకు మాకు చేయూత నొసంగవలెను." శరణాగతులను రక్షించుటేకదా ఆర్యరాజనీతి! లక్ష్మీబాయి యీ ధర్మమును తలంచి యిట్లు బదులు చెప్పెను. "ఇప్పుడు నాయొద్ద అస్త్రములుగాని, శస్త్రములుగాని లేవు; యుద్ధవిశారదులగు, శూరు

ంను, వీరపురుషులును లేరు. అయినను నేను మీకెంతవరకు సహా యము చేయగలనో అంతవరకు జేయుటకు నాకెట్టి యభ్యంతరమును లేదు.” ఈ వాగ్దానమునకు మెచ్చి ఆంగ్లాధికారు లామె కొంతమంది హితనశస్త్రధారుల నుంచుకొనుట కంగీకరించిరి. మరునాడు గార్డను పరల నొంటరిగా రాజమహాలునకు వచ్చి లక్ష్మీబాయితో నిట్లు విన్న ంచెను. “పురుషులమైన మాకు మమ్ముగురించి యెట్టి విచారమును లేదు; కాని యీవిషమపరిస్థితులలో మేము మా స్త్రీలను, పిన్న పాప లను రక్షించుకొనుట కళకత్తలమై యున్నారము. కనుక మా స్త్రీలకు రాజమహాలులో నాశ్రయ మిప్పించ వేడుకొనుచున్నాను.”

ఈమాటలను వినుటతోడనే రాణి కోమలహృదయము కృపా రసపూరిత మయ్యెను. వెంటనే యామె దానికంగీకరించెను. ఆంగ్ల స్త్రీలు పిన్న పాపలతో రాజమహాలునకు వచ్చిరి. కాని విప్లవకారులు దొరలుండు ప్రదేశమును తీసికొనినతర్వాత రాజమహాలునుగూడ బ్రవేశింతురేమో అనుభయముచే కమీషనరు వారందఱను కోటలోనికి గొంపోయెను. వారు కోటలోనికి బోయినప్పటికిని యామె వారికి ధైర్యమును బోధించుచు సహాయము చేయుచుండెను. ఆమె మూడు రోజుల వరకును మూడేసిమణుగుల గోధుమరొట్టెను రహస్యముగ కోటలోనికి బంపుచుండెను. ఆంగ్లేయుల రక్షణార్థమై కోటలో యథాశక్తిని కట్టుదిట్టములను జేయించెను.

ఆమె విప్లవకారులలో జేరక పోవుటయేగాక నాంగ్లేయులకే సహాయము జేసి నట్లింతకన్న మరియొక ప్రత్యక్ష ప్రమాణము గూడ కలదు. ఝాన్సీలో గావింపబడిన హత్యలలో హతశేషుడైన మార్టిను అను నొక దొర 1889 ఆగష్టు పదవ తేదీని లక్ష్మీబాయి దత్తపుత్రుడైన దామోదరరావునకిట్లు వ్రాసెను.

అనగా “దురదృష్టవంతురాలైన మీతల్లిపట్ల ప్రభుత్వము వా రక్రమముగను, క్రూరముగను, బ్రవర్తించిరి. ఆమెను గూర్చిన యథార్థవిషయములు నాకు తెలిసినట్లు మరెవ్వరికిని తెలియవు. 1857 జూన్ మాసములో ఝాన్సీలో జరిగిన యూరపియనుల హత్యసం

దర్భములో నామె కెంత మాత్రమును సంబంధములేదు; అంతే కాదు ఆమె వారు కోటలోనికి వెళ్ళిన తర్వాత రెండు దినములు వారి కాహారమును గూడ పంపించెను; ఆమె కరూరానుంచి నూర్గురు శస్త్రధారులైన (తుపాకులుగల) సిపాయిలను పిలిపించి మా సహాయార్థము కోటలోనికి బంపెను. కాని వారిని దినమంతయుం గోటలో నుంచుకొని రాత్రి పంపివేసిరి. తరువాత నామె తక్షణమే దతియాకు పారిపోయి యారాజు సంరక్షణలో నుండవలసినదని మేజరుస్క్రీను, కప్తను గార్డనుగార్లకు సలహాయిచ్చెను. కాని వారీపనినైనను జేయరైరి! చివరకు పోలీసులు, జెయిలు అధికారులు మొదలగు మన సేనయే వారిని హత్యచేసెను.”

ఇంతకన్న వేరు ప్రత్యక్ష ప్రమాణ ముండబోదు; మార్టిను దొర హత్యలోనుండి తప్పించుకొనిన వారిలో నొకడు. మరియొక సుప్రసిద్ధ చరిత్రకారుడు కూడ నిట్లే వ్రాసెను.

“హత్యలు జరిగిన కాలములో మహారాణియొక్క సైనికు లెవ్వరును గూడ నచ్చట లేరని నాకు రూఢియైన వార్తయే తెలిసెను. అది మన పూర్వసేవకులైన వారి పనిమాత్రమే యని స్పష్టమగు చున్నది. ఆశ్వికదళము వారు హత్యల కాజ్ఞాపించిరి. మన జయిలు అధికారియే యీ హత్యల నగ్రేసరుడై జరిపించెను”.

సూర్యరశ్మివలె సత్య మిచ్చట ప్రకాశించుచునే యున్నది. లక్ష్మీబాయి పరిస్థితుల కధిపతిగనే యుండును. గాని వాని కామె లొంగిపోవునది కాదు.

విప్లవకారు లింతటితో సాగిపోలేదు. వా రంతకంతకు హెచ్చు పెరుగుచుండిరి. వారు పట్టణమును బ్రవేసించి రాజమహాలుపైకి బోయి లక్ష్మీబాయి కిట్లు సందేశము నంపిరి. “మేము ఢిల్లీకి బోవ నున్నారము. మాకు ఖర్చుల నిమిత్తము మూడు లక్షల రూపాయలు కావలసియున్నవి. ఆపైకమును నీవు మా కివ్వనిచో మే మిదిగో యిపుడే నీరాజమహాలును తుపాకులతో మట్టిపాలు చేయుచున్నా రము” అని భయపెట్టిరి. ఈ వార్తవిని రాజమహాలులోని వారంద

ను భయభ్రాంతులు కాజొచ్చిరి. లక్ష్మీబాయి యెంతమాత్రమును ణక లేదు. చలింపలేదు. విషమ సమయములందలి ధైర్యస్థైర్యములతో మెలగుటయందామె యతినిపుణురాలు. వెంటనే విప్లవకారుల ఆమె నమ్రతతో నిట్టి సమాధానమంపెను. "ఇప్పుడు నా రాజ్యంతయు నాంగ్లేయుల యధీనములో నున్నది. నాయొద్ద ధనమియు లేదు. నే నతికష్టముతో దినములను గడుపుచున్నాను. స్థితియవస్థలో మీరు నన్ను బాధించుట మీకు శోభ నొసంగజాలదు" మధుర వాక్యములచే వారు సంతృప్తిపడలేదు. ఝాన్సీలో ఆంగ్ల ప్రభుత్వము విప్లవకారులచే నంతమొందింపబడెను. ఆంగ్లేయులు మహారాణి లక్ష్మీబాయిని నిరాయుధురాలుగా జేసిరి. ఆమె శరణ్యను లేక విప్లవకారుల వదలించుకొనుటకు తన యాభరణముల నిచ్చివెను. అంతటితో విప్లవకారులు ఢిల్లీకిబోయిరి.

పైన వివరించినట్లు ఝాన్సీ అరాజకమయ్యెను; ఆంగ్ల సామ్రాజ్యరవి ఝాన్సీలో నస్తంగతుడయ్యెను. ఆంగ్లేయుల ప్రాభ సంతరించెను. విప్లవకారులు విజృంభించుచుండిరి. ఇట్టివిషమావస్థలో క్ష్మీబాయి యేమి చేయవలెను? ప్రజలు రక్షణలేక దిక్కులేనివారిలె నల్లాడుచున్నారు. ఆమె వెంటనే పండిత గోపాలరావుగారి సహాసను అలీ ఝాన్సీ కమిషనరుయొక్క శిరస్తాదారు మొదలగు గొప్ప గొప్ప బ్రిటిషు సర్కారు అధికారులను తనయొద్దకు బిలపించి కర్తవ్యమును గూర్చి వారిని ప్రశ్నించెను. వారిట్లు సలహా యిచ్చిరి. "సాగరులో నింతవరకును విప్లవ చిహ్నములు కాన్పించుటలేదు. అక్కడున్న ప్రభుత్వాధికారులకు ఝాన్సీ విప్లవము సంగతి తెలియపర్చవలెను. దానివలన వారు మొదటనే మేల్కొని జాగ్రతపడుదురు. సాగరులోనున్న కమీషనరును ఝాన్సీ విషయమై యెట్టి బందోబస్తు చేయవలయునో కనుగొనవలయును" పండిత గోపాలరావియంశములను గురించి సాగరుకమీషనరుకు వ్రాసెను. దీని ఫలితమేమన సాగరులో విప్లవము లేకుండ నచ్చట యుద్యోగస్థులు కాపాడుకొనిరి; ఝాన్సీకి ఆంగ్లాధికారి నెవ్వరినైనను పంపువరకు ఝాన్సీ ప్రాంతపాలనాభారమునంతను పూర్తిగా మహారాణి లక్ష్మీ

బాయియే వహింపవలెనని సాగరు కమీషనరు కోరెను. ఆమె దాని కంగీకరించెను.

కాని బ్రిటిషు ప్రభుత్వమువా రామె నిదివరలో రాజ్యభార మునుండి తొలగించుటచే నామె యొద్ద రాజనీతి నిపుణులుగాని, శస్త్రములుగాని, సిబ్బందిగాని లేవు. ప్రాచీన సేవకు లందరును ఝాన్సీనుండి వెడలిపోయిరి. దర్బారులో విశ్వాసపాత్రులైన వారెవ్వరును లేరు. ఇట్టి విషమపరిస్థితులలో నామె ధీశక్తియు, నసమాన నీతినిపుణతయు నామె కాశ్రియమయ్యెను. తనదగ్గరనున్న కొలది సాధనసంపత్తితో నామె యొక నూతన సృష్టిని జేసెను. ఆమె ప్రభుత్వమువారి కప్పటికప్పుడు పరిస్థితుల,నుత్తరములద్వారా తెలియ జేయుచు తన మిత్రభావమును స్పష్టీకరించుచునే యుండెను; ఆంగ్లాధికారుల యాజ్ఞల ననుసరించియే తాను ఝాన్సీ రాజ్యమును కట్టుదిట్టము చేయుచున్నట్లు తెలియ పరచుచుండెను. విప్లవానంతరము ఝాన్సీ కమిషనరుగా వచ్చిన కప్తనుపింకు యీ విషయమై యిట్లు వ్రాయుచున్నాడు.

"జబ్బలపూరు కమిషనరు మొదలగు నధికారులకు తెలియచేయుచు నామె మన ప్రభుత్వముతో మిత్రత్వమునే వహించెనని చెప్పుటకు రూఢియైన- విశ్వసనీయమైన యాధారము లున్నవి. మన దేశీయులను గావించిన హత్యల కామె యెంతయో విచారించుచు నామెకు వానితో నెట్టి సంబంధమును లేదనియు, మన ప్రభుత్వము రు ఝాన్సీని తిరుగ తమ వశము జేసికొనుటకు తగు ఏర్పాటులను జేసికొనువరకు మాత్రమే తాను ఝాన్సీపరగణాను చేపట్టితి ననియు ప్రకటించెను.

కప్తనుపింకు ప్రభుత్వమువారి గొప్పయుద్యోగి యగుటచే నీ వాక్యములలో నసత్యముండుట కవకాశము కాన్పించదు. స్వాయముగా లక్ష్మీబాయి యుత్తరము నాంగ్లేయులకిచ్చిన మార్టిను దొర యీ వాక్యములనే సమర్థించుచున్నాడు.

"మహారాణి లక్ష్మీబాయి జబ్బలపూరు కమీషనరైన కలవలు ఎర్‌స్కినుకును, ఆగ్రాచీఫ్ కమిషనరైన ఫ్రేజరుకును పిటిషను

ం పంపించెను. నేనేవానిని స్వయముగా నాచేతులతో వారి
ప్రతిని. అందులో ఆమె యన్ని విషయములను విశదపరచెను. కాని
మె మొరను వినువారెవరు? ఝాన్సీ శబ్దము కర్ణకఠోరమయ్యెను.
శత్రుమాట వినకుండగనే ఝాన్సీ దోషభూయిష్ఠమని గర్హింపబడెను''

ఝాన్సీలో కొంతకాలము వరకు బ్రిటిషురాజ్యరవి యస్తమిం
ని చెప్పియుంటిమి. వెంటనే నాలుగుమూలల నుండి శత్రువులు
ాన్సీపై దాడివెడల నారంభించిరి. ఈ శత్రువుల నందర నోడిం
ఎకు లక్ష్మీబాయి క్రొత్తసేనలను కూర్చుకొనవలసిన యావసరము
్యను. సదాశివనారాయణయను నొకమహారాష్ట్ర ప్రీసమయమును
పెట్టి తన సేననంతను కూర్చుకొని 1857 జూన్ 13 తేదిని
ాన్సీకి ముప్పదిమైళ్ళ దూరములో నున్న కరూరా యనుకోటపై
డి వెడలెను. అత డచ్చట నున్న యింగ్లీషువారి ఠాణేదారు, తహ
ల్దారులను జావగొట్టి కోటను తనవశము జేసికొనెను. అచ్చటనున్న
కురు లందరివద్దను దౌర్జన్యముగా ధనము వసూలుచేయ నారం
చెను. ఇంతేగాక నత డతివైభవముతో రాజ్యాభిషిక్తుడై ''మహా
జా సదాశివరావు నారాయణ'' అను బిరుదు వహించెను. తానే
ాన్సీకి యథార్థమైన యధికారినని యతడు ప్రకటించెను. అతడు
పేర హుకుములను పంపించుచు గ్రామగ్రామములకు తాను
జైనట్లు తెలియజేయుచుండెను. అతడు రాజపుర ఠాణేదారైన
ాముహుస్సేను అనువానికి ''నేను నిన్ను రాజపుర ఠాణేదారుగ
కమించుచున్నాను. నీవు గ్రామ గ్రామములకు బోయి మహా
జా సదాశివరావు ఝాన్సీ సింహాసనముపై నధిష్ఠించి యున్నా
తెలియజేయు'' మని యాజ్ఞాపత్రమును బంపించెను. కాని ఠాణే
రు దీనిని లెక్కపెట్టలేదు. గులాము హుస్సేను పదవినుండి తొల
పబడవలెననియు నతని యాస్తిని జప్తు చేయవలసినదనియు నతడు
ంటనే యాజ్ఞ చేసెను. ఈ విధముగా నాతనియత్యాచారములు
తిమీరుచుండెను. ఝాన్సీ అరాజకమయ్యెను. ఆంగ్లప్రభుత్వ
ంచ్చుటను గానరాదు. ఇక మహారాణి లక్ష్మీబాయి యెట్లూరకుండ
ెదు.

ప్రజలను రక్షించుటే తన ధర్మమని లక్ష్మీబాయి పూర్తిగా నెరుగును. ఆంగ్లప్రభుత్వము ప్రజలను రక్షింపజాల కుండెను. వెంటనే యామె నలుదిక్కులనుండియు సేనలను గూర్చుకొని 'కరికి లంఘించు సింగంబుపగిది' వానిపై కురికెను. ఆమె తన సైన్యము లతో కరూరాపై కురుకుటతోడనే సదాశివరావు పలాయనుడై సింధి యాసర్కారు రాజ్యములోనున్న నరవర యను గ్రామములో తల దాచుకొనెను. అతడు మరల ఝాన్సీపైకి రావలెనని ప్రయత్నిం చెను. ఈసారి మహారాణి లక్ష్మీబాయి వానిని పట్టుకొని ఝాన్సీ కోటలో ఖయిదు చేయించెను. ఆమె యిట్లొకశత్రువు నణచివేసెను యుద్ధమింకను ముగియకమునుపే ఓర్ఛారాజు దివానయిన నథేఖాను అనువాడిరువదివేలమంది సైన్యముతో ఝాన్సీమీదకు యుద్ధము నకు వచ్చెను. ఈ సమయమందు మహారాణియొద్ద చాల తక్కువ సైన్య ముండెను. ఆమె యీ సంగతిని మధ్యరాష్ట్రప్రభుత్వాధికారి కెరుకపరచెను. కాని మధ్యత్రోవలో నీ వార్తాహారులను నథేఖాను పట్టుకొనెను. ఆమె యెట్టి సహాయమును లేకుండ నథేఖాను నెదు ర్కొనెను. ఆమె స్వయముగా యుద్ధప్రయత్నములను జేయించెను. నథేఖాను సగర్వముగా నామె కిట్లు సందేశమంపెను. "నిన్ను బ్రిటి షువారెంత యాదరముతో జూచుచున్నారో నేనును అట్లే చూచు టకు సిద్ధముగ నున్నాను. ఝాన్సీ కోటను పట్టణమును నాకిచ్చి వేయుము." ఈమాటలను వినుటతోడనే లక్ష్మీబాయికి పట్టరాని కోపమువచ్చెను. ఆమెకన్నులు చింతనిప్పులయ్యెను. ఆమె క్రోధాగ్ని చేత నేనథేఖానుసగముచచ్చెను. ఆమె వెంటనే తనమంత్రివర్గమును బిలిచి యుద్ధప్రయత్నములను గావించెను. నథేఖానుసైన్యముచాల పెద్దదనివిని కొందరామె కిట్టిపరిస్థితులలో యుద్ధముచేయుక వినయపూర్వక ముగా నతనికి లొంగిపోవుట మంచిదని సలహా చెప్పదొడంగిరి. ఈ మాటలు వినుటతోడనే లక్ష్మీబాయి వారిపైమండిపడి యిట్లనెను. "మీమానవ జీవములను గాల్చనా? నే నబలనైనను నాధైర్య సాహస ములపై నాధారపడి నా కర్తవ్యమును పరిత్యజింప నొల్లను. మీరు పురుషులై యుండియు గూడ నిట్టి యమానుషవాక్యములను బలుకు

టకు మీకు నోరెట్లు వచ్చెనో కదా! ఈ యసారసంసారమందు తనువు నిత్యము కాదు. మన మందరము నెప్పుడో యొకప్పుడు చచ్చువారమే కాని శాశ్వతముగా నుండు వారము కాము. రాజ్యధర్మమును నిర్వహింపవలసిన సమయము వచ్చినప్పుడు కర్తవ్య యజ్ఞమందు మన మనువుల నర్పించి మానుషధర్మమును నెరవేర్చినచో నిహపరలోకఖ్యాతికి కారణమగును. యుద్ధములో పరాఙ్ముఖత యనునది నా నిఘంటివునం దెచ్చటను లేదు" భారతరాజనీతి నింతకన్న సూక్ష్మముగా నెవరు బోధింపగలరు? ఇవియే శ్రీకృష్ణుని వాక్యములు. ములుకులవంటి యీ మాటలను విని వారందరును లజ్జావనత వదనులై శస్త్రములను బూని యుద్ధరంగమున కురికిరి. లక్ష్మీబాయి నథేఖాను కిట్లు కబురుపంపెను "నే నిప్పుడు బ్రిటిషు సర్కారు ఆజ్ఞచే యీ రాజ్యమంతను కట్టుదిట్టము చేయుచున్నాను. నీవంటి వీరపురుషులు నావంటియబలలపై కురుకుట యుచితము కాదు. నీకార్యమును వీడవేని నీవొక్క విషయమును మాత్రము జ్ఞాపకముంచుకొమ్ము! నేను పరసుపరాక్రమ శాలియగు శివరావుబావుయొక్క కోడలను అను సంగతిని గ్రహించుము." నథేఖాను రాజ్యకాంక్షచే నున్మత్తుడై యుండెను. లక్ష్మీబాయి యుద్ధము చేయునున్నదను వార్తను విని యతడు క్రోధోద్దీపితుడై యామె కోటపైకి సేనల నంపెను. లక్ష్మీబాయి ఝాన్సీలోనున్న గొప్ప గొప్ప ఠాకురులను, జాగీరుదారులను పిలిపించి రాజమహలులో గొప్ప దర్బారు చేయించెను. దివాను జవాహారుసింహు, దివాను దిలీపుసింహు, దివాను రఘునాధసింహు మొదలగు ప్రాచీనసరదారు లందరును వచ్చి లక్ష్మీబాయికి ప్రణమిల్లిరి. వెంటనే యుద్ధ ప్రయత్నములు గావింపబడెను. లక్ష్మీబాయి బ్రిటిషు ప్రభుత్వము వారిచే నాశము గావింపబడిన కోటలోని పాతఫిరంగులను బాగుచేయించి బురుజులపై బెట్టించెను. గుండ్లు తయారు చేయుటకొక కార్ఖానా వెంటనే ఏర్పాటుచేయ బడెను. బుందేల్‌ఖండులోని ఠాకురులును సరదారులును దమతమ సైన్యములతో వచ్చిరి ప్రాతఃకాలమందు మహారాణి దివాను జవాహారుసింహునుపిలిచి రణకంకణమును చేతికికట్టి సేనాధిపతిగా నియమించెను. లక్ష్మీబాయి

కూడ రౌద్రవేషమును ధరించి శిరోవేష్టమును జుట్టి, పటకాకు తన కత్తిని వ్రేలగట్టి, కంఠసీమను ముత్యాలహారమును ధరించి కోట యొక్క ప్రధానబురుజులపై కెక్కి పీష్వాకాలమునాటి ప్రాచీన జెండాను బ్రిటిషు ప్రభుత్వమువా రిచ్చిన యూనియను జాకును పైకె త్తించెను. నథేఖాను సైన్యము కోటకు దక్షిణముగా రాజొచ్చెను. వెంటనే కోటపైనుండి గుండ్లవర్షము కురియ నారంభించెను. ఆగుండ్లను దాటివచ్చిన వారు మహారాణియొక్క ప్రధానసేనానులలో నొకడగు గులాంగౌస్ఖానుకు బలియగుచుండిరి. నథేఖాను సైన్యము చెల్లాచెదరు కాజొచ్చెను. నథేఖానునకు విజయము చేకూరునట్లు లేదు. అతడు రాత్రివేళ కోటయొక్క ఓర్చాద్వారము వద్ద నాలుగు తుపాకుల నమర్చి సేనను నాలుగు భాగములుగా జేసి లక్ష్మీబాయి సేనపైకి వచ్చెను. ఇది కొంత కష్టమును కలుగజేసెను. ఓర్చాద్వారముపై గుండ్లవర్షము కురియుటచే నచ్చట కొంత జంకు పుట్టెను. వెంటనే లక్ష్మీబాయి స్వయముగ నచ్చటికిబోయి సిపాయి లను హెచ్చరించెను. లక్ష్మీబాయిని చూచి వారు ద్విగుణీకృతో త్సాహముతో బోరి విజయలక్ష్మిని జేపట్టిరి. నథేఖాను రణభూమిని విడిచి పలాయనుడయ్యెను.

ఇట్లు ఝాన్సీ నాక్రమింపవలెనని వచ్చిన రెండవ శత్రువు కూడ నాశమొందెను. ఝాన్సీ ప్రాంతమంతయు రక్షింపబడెను. ఆమె యీవిషయములన్నిటిని హామిల్టనుకు తెలియజేసెను. ఈ విష యములను గురించి మార్టిను యిట్లు వ్రాయుచున్నాడు.

“విప్లవకారులు ఝాన్సీని విడిచి వెళ్ళిన తరువాత నామె ఝాన్సీ ప్రాంతమును తన యధీనము చేసికొనెననుటలో సందే హము లేదు. దతియా, టెహిరీ, యస్టేటులు ఝాన్సీ కవాతుస్థలమున కొకటిన్నర మైళ్ళలో నొకటియు ఆరుమైళ్ళలో నొకటియు నుండి గొప్ప గొప్ప సైన్యనివహములను తమ సరిహద్దులందు సమకూర్చు కొనియు గూడ మన ప్రజలను రక్షించుటకొర కెంగుళమైనను ముందుకు రాక మన సైన్యములు జరుపు యత్యాచారములను జూచుచు

మారకుండిరి. విప్లవకారులు రాణి యసహాయురాలై యున్నదనియు నామె దేశమును సునాయాసముగా లాగుకొనవచ్చుననియు దలంచి తమ సైన్యములనన్నిటిని నేకముజేసికొని యామెపై బడిరి. కాని యావీర వనిత వారి నందరను మాటిమాటికి నోడించి తరుమగొట్టెను.”

ఈ యసమానసేవకు బ్రిటిషు ప్రభుత్వమువారు చూపిన ప్రతిఫలమును మానవులు మరచినను చరిత్ర మరువజాలదు! ఇది యన్నము పెట్టినచేతినే కరచిన చంద మాయెను! ముందు రాబోవు చరిత్రయందైయు దీనినే రుజువుచేయగలదు.

మహారాణి లక్ష్మీబాయి పరిపాలన

స్త్రియోహి నామ ఖల్వేతా నిసర్గాదేవ పండితాః
పురుషాణాంతు పాండిత్యం శాస్త్రైరేవోపదిశ్యతే॥

మహారాణి లక్ష్మీబాయి పదిమాసములవరకు నతిచాకచక్యముతో ఝాన్సీరాజ్యమును బాలించెను. రాజులేక నల్లాడుచున్న ప్రజలకు రక్షణ నొసంగెను. అనేక సైన్యములను గూర్చుకొని శాంతిని గాపాడెను. ఝాన్సీ చరిత్రలో నీసమయము రామరాజ్యముగా గావింపబడెను. రాజ్యభారము మహారాణిపై పడనంతవరకు నామె గుణగణము లేవియు నంతగా వెల్లడికాలేదు. కాని రాజ్యభారము మీదపడినపుడే యామె యద్భుత సద్గుణ సంపత్తి బహిర్గతమయ్యెను. ఆమెయొక్క రాజ్యతంత్రప్రవీణత, ప్రజావాత్సల్యత, న్యాయకుశలత, స్వధర్మపరాయణత, గుణగ్రహణ పారీణత, దయాసత్యశౌచములు, విశుద్ధజీవితము-యిక నెన్నిగుణములను జెప్పగలము! ఇవన్నియు పదిమాసములలోను బ్రజల కపరిమితానందమును జూపరుల కత్యాశ్చర్యమును కలుగజేయుచుండెను. ఝాన్సీలో మరల నొక్కసారి ప్రాచీనవైభవము తాండవమాడెను. ప్రజలు సంతోష స్వాంతులైరి; నూతన పరిశ్రమ లెన్నియో పల్లవించెను. రాణి సార్థకరాణియయ్యెను. బ్రాహ్మణధర్మమును వీడి క్షాత్రధర్మమును వహించుటవోడనే యామె నచర్యకూడ తదనుగుణముగనే మారిపోయెను. “ఆమె ప్రాతఃకాల

ముననయిదుగంటలకు నిద్దుర మేల్కాంచి స్నానాదికములను గావించుకొని సుందరమై, స్వచ్ఛమైన సఫేదుచీరను ధరించి పార్థివపూజ సలుపును. ఆసమయమందు గాయకశిఖామణులు గానము చేయుచుందురు; పౌరాణికులు పురాణములను జదువుచుందురు. తరువాత సరదారులును, ఆశ్రితులును ప్రణామములను జేయుటకు వత్తురు. మహారాణి ప్రతికార్యమును ప్రత్యేకదృష్టితో జూచుకొనుచునే యుండెను; సరదారులలో నెవరైననొకటి రెండురోజులు రాకపోయినచో వెంటనే యామె కనుగొని వానిని బ్రశ్నించును. తరువాత నామెభోజనము చేయును. భోజనానంతరము కొంతసేపు విశ్రమించును; లేదా నజరానా తెచ్చిన వస్తువులలో నేదో యొక మంచి వస్తువును దీసికొని తక్కినవానిని బీదలకు పంచిపెట్టును. తరువాత మూడుగంటలకు కచేరీ చేయును. అచ్చట సాయంత్రమువరకును రాజకీయ వ్యవహారములను, న్యాయ పరిపాలనను తానే స్వయముగా జూచుకొనును.'' ఆమె దుస్తులను గురించి "దీరానీ యను గ్రంధములో నొక గ్రంథకర్త యిట్లు వ్రాసియున్నాడు. "ఆమె స్త్రీ వేషమును ధరించినను సామాన్య స్త్రీ దుస్తులనే వేయును గాని రాజఠీవి జూపి యెరుగదు; ఆమె తలకొక యెఱ్ఱ పట్టు ముఖమలుటోపి ధరించును; దానిచుట్టును, ముత్యముల సరములును, జవాహిరియు నలంకరింపబడి యుండును; అధమపక్షము వొక లక్షరూప్యములు విలువగల యొక చిన్నరత్నఖచితమాల యామె కంఠసీమ నలంకరించును. వక్షస్థలశోభను తెలియజేయు నొక కంచుకమామె నడుమువరకు నుండును. ఒక బంగారు పట్టుపటకా యామె నడుముకు బిగించి యుండును. ఈ పటకాలో వెండి మలామాయును మిరుమిట్లు గొలుపు నగిషీయును గల రెండు డమస్కసు పిస్తోలులమర్చబడియుండును. వాని సమీపముననే యొక కైజారు వ్రేలాడుచుండును; ధగధగమని మెరయు దాని ధారాగ్రము విషమున ముంచబడి యుండును; ఒక చిన్న వ్రేటుతో నది ప్రాణమును నాశము జేయును. ఆమె మామూలు చీరకు బదులొక పాయిజామా ధరించును. ఆమె యొకొక్కప్పుడు, స్త్రీ వేషముతోనే కచేరికి పోవుచుండును.

ఆసమయమం దామె తెల్లని దోవతియును, రవికయును ధరించును. ఆమె కంఠసీమ నొక ముత్యాలహారమును, వ్రేలికొక వజ్రపుటుంగరమును ధరించును ఇవితప్ప యామె తక్కిన సర్వాభరణములను బరిత్యజించెను. దర్బారులో నామె యెవరికిని గానరాదు. ఆమెకు బ్రత్యేకముగా వేరొక మందిర ముండును: మందిర ద్వారమువద్ద నిద్దరు ద్వారపాలకులు బంగరు పొన్ను కఱ్ఱలతో నిలచియుందురు. మహారాణిసమీపమున దివాను లక్ష్మణరావు కాగితము, కలము, సిరాబుడ్డి వగైరాలతో కూర్చొని యామె చెప్పునదంతయు వ్రాయుచుండును. లక్ష్మీబాయిబుద్ధి కుశాగ్రబుద్ధియని యిదివరకే గ్రహించియుంటిమి. ఆమెయొద్దకు వచ్చు విషయముల నామె శ్రద్ధతో బరీక్షించుచు తానే స్వయముగా తీర్పు చెప్పును. ఆమె తీర్పుల నతిశీఘ్రముగ చెప్పుచుండ లేఖకులు వ్రాయ జాలకపోవుచుందురు. ఆమె కత్తి నెంత సునాయాసముగా ఝుళిపింపగలదో కలమునుగూడ నట్లే సవ్యసాచివలె నుపయోగించుచు నొకప్పుడు తీర్పులను తానే వ్రాయుచుండును. ఆమె న్యాయదక్షతకు ప్రజలందఱును బ్రసన్నులగుచుండిరి. ఈ విషయమై మైలరుదొర యిట్లు చెప్పుచున్నాడు. "మహారాష్ట్ర బ్రాహ్మణజాతి స్త్రీయైన మహారాణి లక్ష్మీబాయి పర్దాలోనుండుట కిచ్చగింపదు. ఆమె ప్రతిదినమును తనభర్త సింహాసనముపై గూర్చొనును; రిపోర్టులను, అర్జీలను స్వయముగా వినును: ఆజ్ఞలను జారీచేయుచుండును. ఆమె తన పదవికి తగిన యోగ్యతతోను ధైర్యస్థైర్యములతోను, నిశ్చయబుద్ధితోను వ్యవహరించుచుండును."

ఆమె దానధర్మముల నతిశ్రద్ధాభక్తులతో చేయుచుండును. ఆమె యెప్పుడును దన యిలవేల్పయిన శ్రీ మహాలక్ష్మీదేవిని సేవించుచుండును. ఆమె శ్రీ మహాలక్ష్మీదేవి మందిరమునకు బోవునపుడు దారిలో గాచికొనియుండు బిచ్చగాండ్రందఱకును దానధర్మములు చేయుచు వారిని సంతుష్టిపరచుచుండును. ఆమె దానధర్మములను గురించి యనేక కథలు గలవు. ఒకనాడామె శ్రీమహాలక్ష్మిని దర్శించి దక్షిణద్వారముగుండ వచ్చుచుండెను; ఆసమయమందు వెయ్యిమంది

బిచ్చగాండ్రు త్రోవలో నిలిచి గోలపెట్టుచుండిరి. అప్పుడామె దివాను లక్ష్మణరావునుపిలిచి యీగోల యేమని ప్రశ్నించెను. లక్ష్మణ రావువారు బిచ్చగాండ్రనియు, నీ శీతకాలమందు వస్త్రహీనులగుటచే చలిబాధకాగజాలక గోలపెట్టుచున్నారనియు, మహారాణిసహాయమును వేడుకొనుచున్నారనియు జెప్పెను. ఈ దైన్యకథనమును వినుట తోడనే లక్ష్మీబాయిహృదయము కలఁగిపోయెను. ఆమె వెంటనే పట్టణములోనున్న బిచ్చగాండ్ర నందరను బిలిపించి షడ్రసోపేతముగ భోజనము నిడి ప్రతివానికి నొక్కొక్క దూదికోటు, టోపి, కంబళీ మొదలగువాని నిప్పించెను. ఆమె శాసనకాలమందు బిచ్చగాం డ్రెవరును క్షోభించి యెరుగరు. అశ్వారోహణము నందును, అశ్వప రీక్షయందును మహారాణి యసమాన ప్రజ్ఞ సంపాదించెను. ఆమె ప్రావీణ్యతను జూచి గొప్పగొప్ప గుఱ్ఱములను బరీక్షింపవలసి వచ్చి నపుడామె యొద్దకే తీసికొని పోవుచుండెడివారు. ఒకనాడొక గొప్పషాహుకారు రెండు గుఱ్ఱములను తీసికొనివచ్చెను. ఆమె వానిని చూచుటతోడనే యొక దానివెల వెయ్యిరూపాయిలనియు, మరియొక దానివెల పాతికరూపాయిలనియు, జెప్పెను. ఇది విని ప్రజలందరు నాశ్చర్యపడి దీనికిగారణమేమని యడిగిరి. రెండవ గుఱ్ఱమునకు ఛాతీ మీద మచ్చయున్నదని యీమె బదులుచెప్పెను. షాహుకారు మహా రాణియశ్వపరీక్షా కౌశలమునకు జాల మెచ్చుకొనెను. ఆమెయతిదయార్ద్ర హృదయురాలు. యుద్ధములో గాయములు తగిలినవారి నామె స్వయముగా చూచుచుండును. వారిని తన చేతులతో తట్టి బుజ్జగిం చుచు మందు పట్టీలు వగైరాల నేర్పాటుచేసి జాగ్రతతో గనిపెట్టు చుండును. ఈకారణము చేతనే ప్రజ లామెనొక మాతవలె పూజించు చుండెడివారు. మాతకొరకు పుత్రు లెట్టిత్యాగమునైనను జేయుటలో నాశ్చర్యమేమికలదు! కాని ఝాన్సీ ప్రజలిట్లు సౌఖ్యపడుటకు భగ వంతుడు డోర్వజాలక పోయెనుకాబోలును! ఝాన్సీరాణిచేసిన మేలు నకు ప్రభుత్వమువా రామెరాజ్యము నామెకియ్యకపోవుటయే గాక నామెపై యుద్ధమును బ్రకటించిరి. బ్రిటీషు న్యాయమందామెకు గల విశ్వాస మంతటితో నంతరించెను. ఆమె అనేక కమీష

వరులకు బంపిన పిటీషనులు నిష్ఫలమయ్యెను. గవర్నరు జనర లుకు బంపిన పిటీషను బూడిదపాలయ్యెను. హేమిల్టను మధ్య భాంతదేశములో ననేక సంవత్సరముల నుండి పొలిటికల్ యేజంటుగా నుండియు ఝాన్సీరాణి హృదయమును గ్రహింపడాయెను, మిత్రుడే శత్రువయ్యెను. లక్ష్మీబాయి తాను సంపాదించుకొనిన స్వరాజ్యము నెట్టి శత్రువుకైనను జంకి విడుచునట్టి భీరువు కాదు! క్షాత్రతేజము నెరుగని సామాన్య యబల కాదు! రాజనీతి నెరుగని రాణీవాసపు స్త్రీ కాదు! సామ, దాన, భేదములు నిరుపయోగము లయినపుడామె దండమునే బూనవలసి వచ్చెను. ఆమె యింత వరకును విశ్రమింపజేసిన క్షాత్రమును మేల్కొల్పెను. బ్రిటిషుప్రభు త్వముతో పాటు ఆమెయు రణరంగమున కురికెను.

ఝాన్సీ లక్ష్మీ బాయి

౪

ఝాన్సీయుద్ధము.

ప్రభుత్వమువారు ఝాన్సీరాణి నెట్లైన నోడించవలెనని పాశ్చాత్య రణభూములందు పేరొందిన యుద్ధకళావిశారదుడగు సర్ హ్యూగ్ రోజునకు సైన్యాధిపత్యము నిచ్చి తమ ప్రచండసైన్యములను ఝాన్సీపైకి బంపిరి. ఇరువదిలక్షల గూఢ్యములు మాత్రమే వచ్చు నొకయబల యొకప్రక్క! ఒక మహాసామ్రాజ్యము నేలుచు ననేక సామ్రాజ్యముల గూలదీసిన ప్రభుత్వము మరియొక వంక! పదిమాస ములే పరిపాలనా యనుభవము గలిగి పోయినరాజ్యము నప్పుడే సంపా దించుకొనిన రాణి యొక వైపున! శతాబ్దములనుండి రాజ్యపాలనా భారమునందారితేరిన సామ్రాజ్యము మరియొక వైపున నిరాయుధు

రాలు గావింపబడి శస్త్రముల నప్పుడే ప్రోగుజేసికొనుచున్న స్త్రీ యొక్క వైపున! యూరపులోని నవీనాస్త్రశస్త్రసంపదనంతను దిగుమతి చేసికొనిన జగజ్జెట్టీ లోకవంక! ఇట్లుసమయుద్ధము ప్రారంభమయ్యెను.

సర్ హ్యూరోజును యింగ్లండునుండి పిలిపించిరి. అతడు 1857 సెప్టెంబరులో బొంబాయిరేవులో దిగెను. తోడనే యతడు బుందేలండు పొలిటికలు ఏజంటు హేమిల్టను, కమాండరిన్ చీఫ్ బేల దొరల సలహాలతో ఝాన్సీపై యుద్ధమునకు తగిన బందోబస్తుచేసెను; అతడు సైన్యమును రెండుభాగములుగ విభజించి యొకదానిని జబ్బలపూరులోను, మరియొకదానిని మవులోను కేంద్రీకరించెను. వీరికి బ్రిగేడియరు జనరల్ విట్లాకు, సర్ హ్యూరోజు లాధిపత్యమును వహించిరి. సర్ హ్యూరోజు తనసైన్యమును మరల రెండుభాగములుగ విభజించెను. ఒక భాగములో బొంబాయిఅశ్వదళము 14వ లైటు డ్రగూన్సు, హైదరాబాదు సైన్యములోని రెండు అశ్వదళములు, 86వ పటాలములోని రెండు భాగములు, బొంబాయి దేశీయ కాల్బలముయొక్క 25వ పటాలము మూడు మరఫిరంగులుగలవు. రెండవభాగములో బొంబాయి అశ్విక దళములోని ముఖ్యభాగము, హైదరాబాదు సైన్యములోని యొక అశ్విక దళము; మూడవ బొంబాయియూరపియను పటాలము;24 బొంబాయి దేశీయ కాల్బలము; హైదరాబాదు సైన్యములోని యొక కాల్బల పటాలము, భోపాళ సైన్యము, మద్రాసు సయిపర్సు కంపెనీయును గలవు. ఈసైన్యములో నొకభాగము మవులోను రెండవ భాగము సీహూరులో నుంచబడెను. ఈసైన్యమంతటను సర్ హ్యూరోజు సర్వాధికారి. 1858 జనవరి 6 వతారీఖున హేమిల్టను, హ్యూరోజు లిద్దరునుకలసి సీహూరు మార్గమున బయలుదేరిరి. త్రోవలో భోపాళ బేగము పంపించిన సైన్యము వీరికి తోడయ్యెను. ఈ సైన్యములను తీసికొని వీరు సాగరుమీదుగా రహాట్గడుకు వచ్చిరి. అక్కడ మహమ్మదీయులతో పోరు సలుపవలసి వచ్చెను. వారితో ఘోరయుద్ధము జరిగెను. చివరకు ముసల్మానులు పారిపోయిరి అక్కడనుండి రోజా విప్లవకారులలో చేరిన వానపురరాజా నోడించి ముందుకు సాగెను.

అక్కడనుండి సాగరుకోటపై కురికి యచటనున్న విప్లవకారుల నోడించి యాంగ్లఖయిదీలను విడిపించెను. తరువాత 25 మైళ్ళదూరములోనున్న గఢాకోటను రోజు తనసైన్యములను తరలించెను. ఈకోట 51, 52 పటాలములకు జెందిన బంగాళా విప్లవకారుల చేతులలో నుండెను. చివరకు రోజు దీనిని కూడ స్వాధీనము జేసికొనెను. ఈవిధముగా నర్మద కుత్తరతీర ప్రదేశ మంతయు నాంగ్లేయుల హస్తగత మగుటతోడనే రోజు తన సేనలను బుందేల్ఖండు వైపుకు బట్టించెను. బుందేల్ఖండులో విప్లవకారులకు ముఖ్యస్థానము ఝాన్సీయని యతడునిశ్చయించుకొనెను. కమాండరిన్ ఛీఫ్ సర్ కాలిన్ కాంబెలు కూడ ఝాన్సీని వశపరచుకొనిన గాని యుత్తరహిందూస్థానమంతయు వశపడజాలదని సలహా యిచ్చెను.

కాని ఝాన్సీచేరుట యంత సులభము కాదు. మార్గమధ్యమున విప్లవకారు లనేకమంది యుండిరి. వీరందరును సేనలతో సిద్ధముగ నుండిరి. శాహగడ, మదనపురము బానపురము మొదలగు రాజులతో సర్ హ్యూరోజు యుద్ధముచేసి వారి రాజ్యములను బ్రిటిషు రాజ్యములో కలిపివేసెను. ఈవిధముగా విజయపరంపరల నొందుచు రోజు దొర 17 మార్చి 1858 నాటికి బేత్వానది సమీపమునకు వచ్చెను. ఆనాడే వారు ప్రాచీనదుర్గమగు సుప్రసిద్ధ చందేరీకోటను విప్లవకారుల చేతులలోనుండి లాగుకొనిరి. ఈవిజయమువలన సర్ హ్యూరోజు కపరిమితోత్సాహము కలిగెను. అప్పు డతడు సేనలను ఝాన్సీవైపుకు మరలించి మార్చి 19 వ తేదీకి ఝాన్సీకి 14 మైళ్ళ దూరములోనున్న చంచనపురమను గ్రామము చేరెను. మరునాడు కొన్ని తుపాకులను, అశ్వికులను యిచ్చి రోజుదొర ఝాన్సీ స్థానము పరిశోధించుటకు కొంతమందిని పంపెను మరునాడు రోజు సేనలతో వచ్చుటకు బోవ నిశ్చయించుకొనెను:

ఇంతలో గవర్నరు జనరలు వద్దనుంచి యొక వార్త వచ్చెను. అందులో నిట్లుండెను: "బుందేల్ఖండు ప్రాంతమందున్న చర్ఖారీ రాజైన రత్నసింహుడు మన కత్యంతమిత్రుడు. అతని రాజ్యముపైకి

తాత్యాతోపె యురుకుచున్నాడు. అతనిని రక్షించుట అతిజరూరు. కనుక నీసమయమందు మొట్టమొదట మీరతనిని సంకటావస్థనుండి తప్పించి తరువాత ఝాన్సీమీదకు పోవలెను." ఈ యాజ్ఞను వినుటతోడనే రోజుదొర విచారగ్రస్తుడయ్యెను; అక్కడకు ఝాన్సీ 14 మైళ్ళలో నుండెను. చర్ఖారీ 80 మైళ్ళలో నుండెను, గవర్నరు జనరలుగారి యాజ్ఞ నుల్లంఘించుటయా? లేక ఝాన్సీని వదలుకొని చర్ఖారీకి బోవుటయా? ఈ సమయమందు ఝాన్సీని విడిచిపెట్టుట రాజనీతి కాదు. తరువాత ఝాన్సీపైకి బోవుట దుర్లభమగును. అప్పుడు పొలిటికలు ఏజెంటు హామిల్టను భారమునంతయు తనపై వేసికొని మొట్టమొదట ఝాన్సీమీదికే పోవ నిశ్చయించుకొనెను. అతడు వెంటనే గవర్నరు జనరలు కిట్లు జాబువ్రాసెను: "మేము చర్ఖారీకి బోవుచో ఝాన్సీని పట్టుకొనుట దుర్లభమగును. ఇంతేకాక కాల్పిని పట్టుకొనుటకు మేముచేసిన ప్రయత్నము లన్నియుగూడ భంగమైపోవును. కాల్పిని పట్టుకొనుట సర్ హ్యూరోజు కవశ్యకర్తవ్యము. చర్ఖారీ రాజుకు సహాయము చేయుట మాకోరికయే యైనను నీసమయమందు సేనల నచ్చటకు దీసికొనిపోవుట యసంభవము. మనము ఝాన్సీపైకి దండు వెడలినచో చర్ఖారీలోనున్న విప్లవకారులందరును యిచ్చటికే వత్తురని రోజుదొర విశ్వాసము. ఝాన్సీ మనవశమైనచో విప్లవకారులందరును చెల్లాచెదరై పోవుదురు. చివరకేమహారాణి యీ విప్లవకారులందరకు ప్రధాననాయకురాలై రాణించుచున్నదో యామె సామర్థ్యముగూడ నాశనము గావింపబడగలదు"

ఈప్రకారము నిశ్చయించుకొని రోజుదొర తనసేన నంతను తీసికొని మార్చి 20 తేది 7 గంటలకు ఝాన్సీ సమీపమునకు పోయెను. మహారాణి కూడ సమరసన్నాహములను గావించుచుండెను. ఆంగ్లసైన్యము లపుడే ఝాన్సీని సమీపించుచుండెను. ఇంతలో ఝాన్సీరాణి కొకపత్రముకూడ దొరకెనని కొందరు చెప్పుదురు. అందులో నిట్లున్నది: "నీవు దివాను లక్ష్మణరావు, లాలాభావుబక్షు, మోరోపంతు తాంబే మొదలగువారితో నాయుధరహితముగా మమ్ము కలసికొమ్ము."

భారత వీరవనితల కింతకంటె నాత్మహత్య వేరొండుయుండ జాలదు! యుద్ధమును ప్రకటించి శత్రువుమీదకు వచ్చుటయన నతడాయుధములను విసర్జించి తనకు సహకరింపమని యాజ్ఞాపించుటయు మానధనులగు భారతరాజకన్య లట్లు చేయుటయు భారతచరిత్రలో నెచ్చటను కనివిని యెరుగము! ఇది లక్ష్మీబాయికి మరింత రోషమును గలిగించెను. లక్ష్మీబాయి విప్లవకారులకు నాయకురాలనియు నామెనుబట్టుకొని ఖైదుచేయవలెననియే ఆంగ్లేయులు వచ్చుచున్నారనియు మరియొక వార్త తీసుకొనిరాబడెను. లక్ష్మీబాయి ఆంగ్లేయుల వలన ఖైదీగా గొంపోవబడునట! అహా! ఎట్టిసాహసము రాణీ సంయుక్త, అహల్యాబాయి, విమల, మల్లమ, రుద్రమాది రణచండికలను గాంచిన భారతదేశమున రాజపుత్రికలు కంఠమున ప్రాణములుండ శత్రువులచే చెరసాలకు గొంపోబడుట దురూహ్యము కాదే! చివరవరకు నామె కాంగ్ల ప్రభుత్వముపట్ల విశ్వాసమే యుండెడిది. కనుక నామెయనవకాశముగా యుద్ధప్రయత్నములు జేయవలసి వచ్చెను. కాని పరీక్షా సమయమేతెంచినపుడు లక్ష్మీబాయి యెంతమాత్రమును వెనుదీయునది కాదు. అబలయైనను లక్ష్మీబాయి ధైర్య స్థైర్య పరాక్రమ, ఆత్మగౌరవ ఆత్మ సంయమాది సహస్ర సద్గుణపుంజము లామె కెప్పుడు ననేకవేల సైన్యముల బలమునిచ్చుచుండెను. వెంటనే యామె తన రాజకులోచిత ధర్మమగు రణక్రీడ నుపక్రమించెను. ఝాన్సీకోట పట్టణమునకు పశ్చిమముగనున్న యొక చిన్న పర్వతముపై గట్టబడెను. అది యతిప్రాచీనమై దుర్భేద్యమైన కోటలలో నొకటి. కోటకు నాలుగు ప్రక్కల నెత్తైన రాతి గోడలు కట్టబడెను. ఆగోడలు పదునారుమొదలు యిరువది యడుగుల వరకు వెడల్పుగానుండెను. యుద్ధసమయమం దీగోడలమీద నతి సునాయాసముగా నొకస్థలము నుండి మరియొకస్థలమున కెంత పెద్దఫిరంగుల నైనను దీసికొనిపోవచ్చును.

ఫిరంగుల నమర్చుటకీగోడలపై పెద్దపెద్ద బురుజులుండెను. ఇందులో గరగజమను నొకబురుజు యెనుబదడుగులు పొడుగును,

నంతియు వెడల్పును యేబదడుగుల యెత్తును గలిగియుండెను. దాని నలు వైపులను వాల్గు ఫిరంగు లమర్చబడియుండెను. మరియు కోటపై నచ్చటచ్చట యేబదియొక ఫిరంగు లమర్చబడియుండెను. ఒక్కసారిగా నసంఖ్యాకులను సంహరింపగల ఘనగర్జము. భవానీశంకరుడు. నాల్దారు మొదలగు నామములతో నొప్పునట్టి ఫిరంగులిందులో నెన్నియో గలవు. కోటలో మహారాణికొరకు ప్రత్యేకముగా నొక విశాల మహాలుగలదు. కొంతమంది సరదారులుగూడ నివసించుటకు విశాల భవనములుకలవు. కోటచుట్టు నగాధమైన కందక మొకటి యుండెను. దీనిని దాటకుండా కోటలోనికెవరును బోజాలరు. ఈవిధముగా కోటయంతయు స్వాభావికముగా దుర్భేద్యమై యుండెను. లక్ష్మీబాయి తన ధీశక్తిచేతను, ప్రబల పరిశ్రమలచేతను, మరింత కట్టుదిట్టముచేసి దీనిని సదా రక్షించుచుండెను. కోటయొక్క నైరృత కోణమునకు దక్షిణముగను, వాయవ్యమూల నుత్తరపశ్చిమములుగను నున్న పట్టణము నంతను రక్షించుటకు మంచివైశాల్యము, యెత్తు గల దుర్భేద్యమైన గోడలుండెను. వానిపై గూడ ఫిరంగు లమర్చబడెను. పట్టణ వైశాల్యము సుమారు నాలుగున్నర మైళ్ళుండెను.

త్వరలో సైన్యములు సమకూర్పబడెను. లక్ష్మీబాయికి తన ప్రాచీన వంశపౌరుషమును నిలువబెట్టవలెనను పట్టుదల కలిగెను. ప్రబల పరాక్రమ శాలియగు శివరావుభావు కోడలును అని నథేకాను కామె పంపిన రణదుందుభి నామె యింకను మరచిపోలేదు ఆమె శివరావు సేనలకన్నను పరాక్రమవంతులును, రణకుశలురును, నగు బుందేలీలను, అఫ్ఘను సేనలను సమకూర్చెను. కాని తక్కిన సేనమాత్ర మంత మంచిది కాదు. వారికి తగినంత శిక్షణములేదు. వారు కేవల మాంగ్లేయులపై ద్వేషముచేతను, స్వలాభాపేక్షచేతను దోచుకొనవలెననెడి యుద్దేశ్యముచేతను జేరిన విప్లవకారుల మూకగాని మరొండు గాదు. అయినను “క్రియాసిద్ధిస్సత్వే భవతిమహతాంనోపకరణే” అను రీతి నామె యిట్టిసేననే తీసికొని వారి ననేకభాగములక్రింద విభజించి విశ్వాసపాత్రులగు ఠాకురులను, బుందేలీలను నొక్కొక్క

భాగమునకు నియమించి యుద్ధమున కాజ్ఞాపించెను. ఆమెకూడ స్వయముగా సేనల నన్నిటిని జూచుకొనుచు తగిన బందోబస్తులను వెంట వెంటనే గావించుకొనుచుండెను.

బురుజులు కట్టుట, గుండ్లకు గైరాలు నందిచ్చుట మొదలగు యుద్ధసన్నాహమంతను స్త్రీలు చేయుచుండిరి అని సర్ హ్యూగ్రోజు వ్రాయుచున్నాడు. అతనితోకూడ రణరంగములందున్న 'డాక్టరు, లోయను' నాతడిట్లు వ్రాసెను. "మేముచ్చటకు జేరినతరువాత గూడ వారు కోట దక్షిణద్వారము నుండి కొంతదూరమువరకును గోడలపైమూడు ఫిరంగులకు బురుజుల నత్యంత తత్పరులైకట్టుచుండుట మేముకన్నులార జూచితిమి. వారు తేనెటీగలవలె కార్యనిమగ్నులైయుండిరి. నేనింతకు పూర్వ మెప్పుడును హిందూస్థానీయు లిట్టి చాకచక్యముతో బనిజేయుటను జూచియుండలేదు వారీ బురుజుల నతిత్వరితముగను సరియైన యింజనీరింగు నిపుణతతోను తయారు చేయగలిగిరి." ఇట్టి విపక్ష, ప్రత్యక్ష నిష్పక్ష సాక్ష్యము లుండ మనమిక లక్ష్మీబాయి యుద్ధకళా విశారదత్వము నంతగా వర్ణింప నవసరములేదు. ఇక నాంగ్ల సేనల సన్నాహ భణము ప్రచండముగా నుండెను. మార్చి 21 వ తేదీని ఆంగ్లసేనాధిపతియైన రోజుదొర ఝాన్సీకోటను పట్టణమును దుర్భిణీయంత్రముతో బరీక్షించుచుండెను. అతడట్లు యుద్ధము సేయుటకు యోగ్యస్థానము నారసి యిచ్చట తనసేనలను ఫిరంగులను గూర్చెను. అతడు పట్టణములో నున్నవారికిని, కోటలోనివారికిని సహాయసంపత్తులను జేయుటకవకాశములు లేకుండ మార్గములన్నిటిని తన యధీనముజేసికొనెను. పట్టణముయొక్క తలుపులన్నిటినిగూడ నతడు తనరక్షణములోనుంచుకొనెను. ఈ సమయమందే బ్రిగేడియరు స్టువర్టు సేన చందేరినుండి యతని సహాయార్థమై వచ్చెను. ఈ సేనవలన రోజుదొరకు మరింత ధైర్యము గలిగెను. ఆంగ్లసేనలు విడిచినచోట వారిరక్షణార్థమై గొప్ప గొప్ప కందకములు త్రవ్వబడెను. ఒకస్థలమునుండి మరియొక స్థలమునకు తంతితీగ లమర్చబడెను. ఒకయెత్తైన పర్వతము మీద దుర్భిణీయంత్ర మొకటి స్థాపింపబడెను దీనిసహాయమువలన ఝాన్సీ కోటలో నెచ్చటెచ్చట నేమి జరుగుచున్నదియు దెలిసిపోవుచుండెను

అచట నొకతంతి కార్యాలయము కూడనిర్మింపబడెను, ఇట్లాంగ్లేయుల సైనిక నివహ మంతయు పాశ్చాత్య యుద్ధవిద్యా సారముగను, నవీనాస్త్రశస్త్రాది పరికరములతోడను సన్నద్ధమై రణకౌతూహలములతో గేకలిడుచుండెను.

మార్చి 23వ తేదీని యుద్ధమారంభమయ్యెను. ఝాన్సీ సమీపమునన్న మైదానములను చిన్న చిన్న పర్వతములను ఆంగ్లసేన లాక్రమించుకొని యుండెను. రోజాదొర హుకుముల ననుసరించి వారు ఝాన్సీకోటపై గుండ్లవర్షమును గురిపింపనారంభించిరి. కాని ఝాన్సీకోటపైనున్న లక్ష్మి యూరకుండలేదు. కోటపైనుండివచ్చు గుండ్లవర్షము నెదుర నాంగ్లసేనలు తాళజాలకపోయెను. ఆరాత్రి మూడవ యూరపియను పటాలము ముందుకుబోయి ఝాన్సీపట్టణమునకు మూడువందలగజములదూరములో నొకయున్నత స్థానముపైదమఫిరంగుల నమర్చిరి. ప్రాతఃకాల మగుటతోడనే కోటపైనుండి గుండ్లవర్షము మరల ప్రారంభమయ్యెను. ఘనగర్జమును ఫిరంగి నుండి యగ్నివర్షము ప్రారంభమగుటతోడనే ఆంగ్లసేనల జోరు కట్టుబడెను. ఈఫిరంగి యొక్క చిత్రమేమన దీనినుండివచ్చు గుండ్లవర్షముతోబాటు దిశలన్నిటిని గప్పివేయు ధూమము బయల్వెడలెను. దానిచే శత్రుసైన్యము కెంతటిమోసమో సంభవించు చుండెను. ఆగుండ్లు శత్రుసేన నంతను తుములముజేసి విపరీతనష్టమును కలుగజేసెను.

మార్చి 24వ తేదీని ఆంగ్లసేనలు తిరుగ నాల్గు ఫిరంగుల నమర్చి కోటకు దక్షిణభాగముపై గురిపెట్టి కొట్ట నారంభించిరి. ఆభయంకర ఫిరంగులనుండి కోటపైనను, పట్టణముపైనను అగ్నివర్షమే కురిసెను. ఇరువదినాల్గు, యిరువదియెనిమిది పౌండరుల ఫిరంగిగుండ్లు ఝాన్సీ పట్టణ గోడలపై కూడ బడుచుండెను. ఈ భీషణాగ్ని ప్రవాహముచే ఝాన్సీకోటపైనున్న వీరు అనేకమంది మడసిరి. కోటపైనున్న ఫిరంగుల ధ్వని యాగిపోయెను! గోడ జుంక నారంభించెను! కాని యంత మాత్రముచే నాంగ్లేయుల కేమియు లాభము లేకపోయెను. పట్టణ మంతయు చలింపలేదు. ఇరుపక్షంబులవారు నినుమడించిన పౌరుష

ముతో బోరుచుండిరి. ఇంతలో నొక మాతృద్రోహి ఆంగ్లేయులకు ఝాన్సీపట్టణ మర్మమును వెల్లడించెను. పశ్చిమదిక్కున ఫిరంగుల నమర్చి పేల్చుచో పట్టణమునకవి యెక్కుడు హానిచేయుననియు జయము నిశ్చయమనియు నతడు చెప్పెను. ఈ రహస్యము తెలియుట తోడనే ఆంగ్లసేన అతిత్వరితముగా పశ్చిమదిక్కున ఫిరంగుల నమర్చి యగ్నికందుకములను పట్టణముపై గురిపింప నారంభించెను. అవి పడినచోట్లనెల్ల ననేకమందిని సంహరించుచు మరికొందరను వికలాంగులను చేయుచు జాల హాని కలుగజేయ జొచ్చెను. పట్టణమంతటను హాహాకారములు బయలుదేరెను. పట్టణములోని మార్గములన్నియును గట్టుపడెను. ఈ విపత్తుకు మహారాణి చాల చింతించి దీనికి కారణములనారయుచు వెంటనే తన సిపాయిలను, యోధులను, హెచ్చరించుచు వారిసహాయమున కింక ననేకమందిని బంపి యాంగ్ల ఫిరంగుల నోరడించెను. ప్రజలు మరల నిర్భయులైరి. తరువాత నామె పట్టణములో నీ యనర్థకముచే దీనులయినవారికిని, అనాథలకును నన్నదానము జేసెను; ఇంకను నిరాశ్రయులైనవారికి సదావర్తియిప్పించెను మార్చి 25వ తేదీని రోజుదొర తన సేనలో కొంతభాగమును కోటకు దక్షిణభాగమున నిలిపెను. ఇదివరకు విప్లవకారుల నోడించిన సిపాయిలందులో ననేకమంది గలరు; ఈ బ్రిగేడు కోటపై కతిశీఘ్రముగా పరుగెత్త నారంభించెను. కాని యేమియు లాభము లేకపోయెను! మరునాడు 26 వ తేదీని రోజుదొర తిరుగ వీరిసహాయార్థము మరికొంత మందిని బంపెను. ఉభయపక్షములవార లతిశీఘ్రముగా యుద్ధము జేయదొడంగిరి. రణరంగము తుములమయ్యెను. 12 గంటలవేళ కోట పైని దక్షిణ బురుజుమీది ఫిరంగులు కట్టుపడెను. ఆంగ్లేయులు గురుపెంచు గుండ్లబారికి నచ్చట నెవ్వరును నిల్వలేక పోవుచుండిరి. ఎవ్వడైనను నిలువ సాహసించుచో నాంగ్లఫిరంగులువానిని గూలవేయుచుండెను. ఇది కోటలో గొంత యలజడికి గారణమయ్యెను. ఇంతలో లక్ష్మీబాయి పశ్చిమబురుజుమీదనున్న వారిని రావించెను. వీరు దుర్భిణీ యంత్రముతో జూచుచు నాంగ్లేయులపై నగ్నివర్షమును గురిపించుట తోడనే ఆంగ్లయోధులు విగతప్రాణులైరి. ఆంగ్లఫిరంగులు మూల

బడుటతోడనే కోటలోని మొదటిఫిరంగి మరల విజృంభించెను; లక్ష్మీబాయి యీవార్తవిని గులాం గౌసుఖాను అను తన సుప్రసిద్ధ ఫిరంగిపాలకుని కొకరజితకంకణమును బహుమతి నొసంగెను. ఈవిధముగా మార్చి 31 వ తేదివరకును హోరా హోరీ యుద్ధము జరుగుచునే యుండెను. ఉభయపక్షసేనయు నొకరికొకరు తీసిపోవుట లేదు. ఆంగ్ల సైనికులందరును పాశ్చాత్య యుద్ధకళావిశారదులు! ఆజ్ఞాధురంధురులు; వారికి సైనికశిక్షణ మండెను; ఆజ్ఞల నెప్పటికప్పుడు 'తూచా' తప్పకుండ పాలించుటలో వారారితేరిరి. సేనాపతులు, కర్తవ్యపాలనా దక్షులు; యుద్ధకళానిపుణులు; మహారాణి లక్ష్మీబాయి శూరశిఖామణి: ధైర్యస్థైర్యములందు హిమగిరి; కాని యామె సేనలలోమాత్ర మెట్టిక్రమశిక్షణయును లేదు. కేవలము దోపిడీకొరకే వచ్చిన వారందరిలో చాలమంది యుండిరి. సేనాపతులలోగూడ నెన్నియో లోటులుండెను. వ్యూహముల నేర్పరచుట ఆజ్ఞలను పాలించుట యనునవి వారెరుగరు. ఇట్టి విపరీతపరిస్థితులలో మహారాణిశౌర్యపరాక్రమములును, యుద్ధనైపుణ్యతయు వ్యర్థమగుచుండెను. అయిన నామె తనబుద్ధిబలముచేతను, బాహుబలముచేతను పాశ్చాత్యవీరుల పీచ మణచుచుండెను. యుద్ధకళావిశారదులైన యూరపియనులు గూడ నామె యద్భుతశౌర్యమును జూచి నివ్వెరపడుచుండిరి; కోటపై నెచ్చటజూచినను తానెయై లక్ష్మీబాయి రణలక్ష్మీవలె తాండవకేళి సలుపుచుండెను. భారతయోధు లందరును గూడిన మహాభారతయుద్ధము పదునెనిమిదిరోజులు జరిగెను. ఒక్క-లక్ష్మి ప్రచండ శత్రుసైన్యముతో నెట్టి సహాయమును లేకుండ పన్నెండురోజులు యుద్ధముచేసెను. ఈ విషయమైడాక్టరు "లో" యిట్లు వ్రాయుచున్నాడు.

"మధ్యాహ్న కాలమందు శత్రువులుమాపై నెప్పుడును గుండ్లను గురిపెట్టి యెరుగరు; కాని ప్రతిసాయంత్రము మూడున్నర గంటలకు వారు మాపైన నతితీవ్రముగా నగ్నిజ్వాలలు బంపుచుండిరి. మాశిరములపై భయంకరధ్వనితో నగ్నికందుకములు వచ్చిపడుచుండెను. వడగండ్లవానవలె మాచుట్టు నొకవిధమైన తుపాకిగుండ్లు రివ్వు

శివ్వుమనుచు గురియుచుండెను. ఈ గంటనుండి సాయంత్రమువరకు మాకు యమసదనము గాన్పించుచుండెడిది; మా సిపాయిల కిప్పుడు ప్రాణసంకటమగుచుండెను. కోటద్వారముపైనున్న ఆరామము యొక్క తుపాకులు మమ్మెంతయో బాధించుచుండెను. ఆ యారామ సీమలోని చెట్లక్రింద వందలకొలది మనుష్యులు మా ఫిరంగి గుండ్లచేటకు బోయి పడుచున్నను తమకది యత్యసామాన్యమైన నిత్యకృత్యమో యనునట్లు నిర్లక్ష్యముగా బోవుచుండిరి. 30, 31 తేదీలలో ఫిరంగు లతితీవ్రముగా గురిపింపబడి కోట భిన్నభిన్నమగుచుండెను. అయినను శత్రువులు మమ్మగ్నిహోత్రునికి బలియిచ్చుచుండిరి. కోటయు తదితర యుద్ధసన్నాహములు నొకవంక భంగ మొందుచున్నను వారు లేశమైనను చెక్కుచెదరక, పిరుదీయక, కార్యతత్పరులై మమ్మెదుర్చుచునే యుండిరి; అపాయ మంతకంతకు వారికి మొక్కవోని ధైర్యమునే చేకూర్చుచుండెను."

ఈవిషయమును గురించియే మహారాణి యుద్యోగులలో నొకడిట్లువ్రాసెను. "రాత్రిసమయమందు కోటలోను పట్టణములోను గొప్పగొప్ప ఫిరంగిగుండ్లు వచ్చిపడుచుండెను. ఆదృశ్యమంతయు చాల భయంకరముగనుండెను. వందలకొలది ఫిరంగిగుండ్లు ఒక్కొక్కటి చాలసేరులు బరువు కలవి యాకాశమండలమున నెగురుచు ప్రజలలో హాహాకారములను బుట్టించుచుండెను; చూచువారి కవి యెప్పుడు తమ శిరములపైబడునో యనుభయము కలిగించుచుండెడివి. రాత్రిందివము లీవిధముగా పట్టణవాసులు మృత్యుభయముతో దినమొక యుగముగా నెట్టో గడుపుచుండిరి. ఒక్కొక్కప్పుడు మహారాణికి జయము కల్గుచు నాంగ్లఫిరంగులు నిర్వీర్యమగుచుండెను; మరియొకప్పు డాంగ్లేయులు జయించుచు మహారాణి ఫిరంగులునిర్వీర్యమగుచుండెను; ఏడవ నాటిసాయంత్రము పశ్చిమదిక్కుననున్న తుపాకులుకట్టుబడెను. అచట నొక్కరును నిలువజాలక పోవుచుండిరి. ఆంగ్లఫిరంగి దెబ్బలచే కోటలోని బురుజు కూలిపోయెను; అప్పు డంధకారబంధురమైన నిశీథమందు కంబళ్ళను కప్పుకొని కొందరు యోధు లారాత్రియే తెల్లవారకమునుపే

బురుజులను కట్టివేసిరి; తిరుగ కోటలోని ఫిరంగులు మ్రోగ నారంభించెను. అందువలన నాంగ్లసేనలకు యమసదనము సమీపమయ్యెను. ఎనిమిదవనాటి ప్రాతఃకాలమున మరల నాంగ్లసేనలు కోటపై గుండ్లను కురిపించెను. ఆంగ్లేయులు దుర్భిణీయంత్రముతో కోటలోను, పట్టణములోను, నెచ్చటెచ్చట నేయోధులుండిరో, యెట్టి యుద్ధప్రయత్నములు జరుపబడుచున్నవో మొదలగు రహస్యములను తెలిసికొనుచుండిరి. కోటలో నొకచిన్న కోనేరుండుటను, అచ్చటకు నీళ్ళకొరకు ప్రజలుపోవుచుండుటను వారు తెలిసికొనిరి; వెంటనే వారు తమ ఫిరంగుల నీవైపుకు ద్రిప్పి మారణకర్మ నారంభించిరి. నీళ్ళకొరకు వచ్చినవారిలో జాలమంది చనిపోయిరి. అనేకమంది భయభ్రాంతులై యటునిటు పరుగిడ నారంభించిరి. స్నానపానములకు నీరు దొరకక కోటలోనివారు తల్లడ పడజొచ్చిరి. భోజనాది నిత్యకృత్యము లాగిపోయెను. ఈసంగతి రాణి లక్ష్మీబాయి వినినతోడనే పశ్చిమ దక్షిణ బురుజులపైనున్న ఫిరంగులను దెప్పించి శత్రుఫిరంగుల నోరడంచెను. అప్పుడు మరల ప్రజలు కోనేరుకుబోయి నీరు దెచ్చుకొని భోజనములను సలిపిరి; కాని యింతలో మరల భీభత్సము బయలుదేరెను. నలుప్రక్కలను ధూమము లావరించి కారుచీకటి క్రమ్మెను; అగ్నిహోత్ర పుంజములు చెలరేగెను. మహారాణీమహాలు సమీపముననున్న మైదానములోని గుండ్లకార్ఖానాకు నిప్పంటుకొనుటయే యీవిపత్తునకు కారణము. దీనివలన చాలమంది చనిపోయిరి; ఇంక అనేకులు గాయపడిరి.

ఎనిమిదవరోజు యుద్ధము చాల భయంకరరూపమును దాల్చెను! ఉభయసేనలు నుక్కుదక్కి పోరుచుండెను. ఫిరంగులు, తుపాకులు మొదలగువాని ధ్వనిచే నాకాశమండలము చిల్లులుపడుచుండెను. పట్టణములో వెయ్యిమంది మనుష్యులు చనిపోయిరి. కొంతమంది ప్రాణరక్షణార్థమై రహస్యస్థలములలో దాగుగొనుచుండిరి. పట్టణగోడలపై నున్న సిపాయిలను, రంగులను పేల్చువారలును జాలమంది చనిపోయిరి వారి స్థానము లెప్పటికప్పుడు భర్తీచేయబడుచుండెను. నూతనసిపాయి

అతిచురుకుగా బనిచేయుచుండిరి. ఈ యుద్ధసన్నాహము నెప్పటి కప్పుడు మహారాణియే గావించుచుండెను. ఎచట నేమాత్రము జంకు పుట్టిన నామెయే స్వయముగా బోయి సేనలను బలపరచుచుండెను. ఈకారణముచే నామెసేన అత్యుత్సాహముతో ఘోరయుద్ధమును జేయుచుండెను. ఆంగ్లేయు లెంతటి శూరులైనను 31వ తేదీవరకు కోటలోని కడుగు పెట్టజాలకుండిరి.

మహారాణి లక్ష్మీబాయి ఇంగ్లీషువారితో యుద్ధము చేయుటకు తప్పనిసరియైన వెంటనే రావుసాహేబు పీష్వాకు సహాయార్థమై యొకజాబు వ్రాసిపంపెను. పీష్వా తన సేనాధిపతియగు తాత్యాతోపె నిరువదివేల సైన్యముతో బంపెను, తాత్యాతోపె కాల్పీనుండి బయల్వెడలి ఝాన్సీప్రాంతమునకు వచ్చుసరికి బ్రిషువారికిని ఝాన్సీకిని రణయుద్ధముజరుగుచుండెను. రోజుదొరకీవార్త తంతిద్వారా తెలయుట తోడనే యతడు నిర్ఘాంతపోయెను. "ఇట్టివిషమ పరిస్థితులలో నేమి చేయవలయును "అని యతడు విచారించుచుండెను. తాత్యాతోపె ఝాన్సీతో గలసినచో నిక నాంగ్లేయుల కాళలేదు. ఆంగ్లసేన లెక్కువగాలేవు; ఉన్నవారందరు కోటను ముట్టడించుటకే సరిపోవుచుండ క్రొత్తశత్రువునెదుర్చుట కష్టముగానుండెను. "ఈ సహాయముతో మహారాణి మాలోనొక్కరినికూడ ప్రాణముతో బారిపోనీయక బలి పుచ్చుకొనును. ఇట్టిస్థితిలో నపజయమే యదార్థము" అని రోజుదొర చింతించుచుండెను. కాని యతడు మహాశూరుడు; బహుచతురుడు; మహాబుద్ధిశాలి; అతడు తనసేనను రెండు భాగములుగ విభజించెను 31వ తేదీ రాత్రిసమయమం దతడు కొందరు శూరులను గుప్తమార్గమున బంపి కాల్పీనుండివచ్చు రస్తాలో నిలువబెట్టెను. 24 పౌండర్ల ఫిరంగులనిచ్చి ఓర్చామార్గమున గొంతమంది సైనికులను నిలువబెట్టెను పట్టణములోనివారు బయటకు రాకుండజేసెను. రాత్రియంతయుకోటపై గుండ్లవర్షము కురియుచునేయుండెను. ఆంగ్లసేన తగ్గిపోయినసంగతి కోటలోనివారికి తెలియనే తెలియదు. ఈవిధముగా సర్ హ్యూరోజు రెండుసేనలతోను బోరాడ నారంభించెను తాత్యాతోపె బహు

పరాక్రమశాలి. 1858లో జరిగిన స్వాతంత్ర్యయుద్ధవీరులలో నతిముఖ్య పురుషుడు; నానాసాహేబు స్వాతంత్ర్యయుద్ధమును ప్రకటించుట తోడనే తాత్యాతోపె వానిసేనానాయకుడై యనేకయుద్ధరంగములలో ప్రభుత్వమువారితో హోరాహోరీ యుద్ధమునకు డీకొనెను. తాత్యాతోపె పేరు యూరపు అంతటను మారుమ్రోగసాగెను. ఇతనిని గూర్చి "డైలీన్యూసు" అను నొక పాశ్చాత్యపత్రిక యిట్లువ్రాసెను. తాత్యా మహారాష్ట్రజాతి బ్రాహ్మణుడు. అత డుత్తమకులజుడు కాడు. అతడు దోపిడిచేయుట, బందిపోటులు వేయుట మొదలగు వాటియందు ప్రావీణ్యత సంపాదించెను. అతడు చాలబుద్ధిమంతుడు; కాని చదువను వ్రాయను రాదు. అతడు యుద్ధకళానిపుణుడు; ఈ కారణముచే నతని నందరును సన్మానించుచుండిరి. అతడు మహాబలశాలి అతని శౌర్య పరాక్రమాదుల కాశ్చర్యపడుచు సైనికులందరు నతనిని చూచుటతోడనే యతని వశమైపోవుచుందురు; అతడు నలుబది వత్సరముల లోపువాడు; అతిసాహసుడు; నిర్భయుడు; అతని ముఖకాంతి శౌర్య, తేజస్సులచే నలరారుచుండును. ఆనేత్రద్వయ మిందీవరకాంతులను గ్రక్కుచుండును. అతడు మామూలు వస్త్రములనే ధరించును. అతని నెల్లప్పుడును పాతికముప్పదిమంది యంగరక్షకులు కాపాడుచుందురు. అతడెల్లపుడు నశ్వారూఢుడైయుండును. అప్పుడప్పుడు పల్లకీ నెక్కి పోవుచుండును; అతడు నానాసాహేబు ప్రతినిధి నని చెప్పుకొనుచుండును" మరియొక ఆంగ్ల గ్రంథకారు డతనిని హిందూగారిబాల్డీ యని ప్రశంసించెను.

ఏప్రియల్ ఒకటవ తేదీ నాంగ్లేయులకును తాత్యాతోపెకును యుద్ధమారంభమయ్యెను; కాని పీష్వాపంపిన యీసేన కాన్పూరులో కప్తాను విండ్హాము నోడించితిమను విజయ గర్వముతో మైమరచి యుండిరి. ఆంగ్లసేన అతిస్వల్పముగా నున్నదనియు, తా మసంఖ్యాకముగా నున్నారమనియు, నింగ్లీషుసేనలు తమ్ము జూచుటతోడనే సహజముగా పారిపోవుననియు వా రూటలూరుచుండిరి. తాత్యాతోపె స్వంతసేన యున్నిటికంటెను చివర బేత్వానదియొడ్డుననుండెను; చర్లా

రాజు నోడించితిమను దుర్భ్రమతో తలతిరిగి వారుండిరి. వారాంగ్లేయుల యుక్తి నావంతయు గ్రహింపరైరి! పీష్వాసేనలోనొక భాగము కోటలోనివారికి సహాయముఁజేయుట కతితీవ్రతతో ముందుకుబోయెను కాని వారాంగ్లేయుల సరిహద్దులలోనికి బోవుటతోడనే కప్తనుస్టైటు ఫుటు గుఱ్ఱపుదళము దక్షిణము నుంచియు, కప్తను ఫ్రెటీజాను పటాల మొకప్రక్క నుంచియు, మరియొక ప్రక్కనుంచి రోజుదొర పటాలమును వారిని ముట్టడివేసెను. పీష్వాసైన్య మీభయంకర దృశ్యమును జూచి భయభ్రాంతులై యటునిటు పరువిడజొచ్చెను; తాత్యాతోపె ఫిరంగులుమాత్ర మాంగ్లేయులపై నగ్నివర్షమును గురిపించెను. కాని లాభము లేకపోయెను. రెండువైపులనుండిఆంగ్లపటాలములు, ఫిరంగులు గుఱ్ఱపుదళములు,విజృంభించి మీదపడుటతోడనే పీష్వాసైన్యముపిక్కబలముజూప నారంభించెను. చివరకు తాత్యాతోపె సైన్యముకూడ నేమియు చేయజాలకపోయెను; ఆంగ్లసేనలు వారిపైబడి వారిని తరుమగొట్టెను. అనాయాసముగా వారి యుద్ధసామగ్రి యంతయు నాంగ్లేయుల వశమైపోయెను. ఇందువలన నాంగ్లసేనలకు మరింత బలము చేకూరెను.

లక్ష్మీబాయి యాశలన్నియు నడియాశలయ్యెను; పీష్వా సహాయమువలన విజయము ప్రాప్తించునని యామెతలంచుచుండెను. యీయాశలన్నియు నాశనమగుటయే గాక పీష్వా సైన్యములోని యుద్ధసామాగ్రి శత్రువులచేతులో పడుటచే ఝాన్సీకి మరింతకష్టము సంభవించెను. పదిరోజులనుండి యొంటరిగా హోరాహోరీయుద్ధము జేయుచున్న ఝాన్సీసైన్య మలసిపోయెను; అనేక యుద్ధభూములలో నఖండ విజయములను బడసిన తాత్యాతోపె యిప్పుడోడిపోవుట విధికృతము కాబోలును!

సర్ హ్యూగ్రోజు యీవిధముగా తాత్యాతోపె నోడించి ఝాన్సీ కోటనుబట్టుకొనుటకు కృతనిశ్చయుడయ్యెను. పన్నెండురోజులనుండి యాంగ్లసేనలు కోటపై శతఘ్నులను గురిపించుచున్నను మహారాణి నిరుపమాన పరాక్రమముచే శత్రువులకది సాధ్యముగాక యుండెను

ఈసారి రోజుదొర యొక్క క్రొత్తవ్యూహమును పన్నెను. అతడు సేన నంతను మూడు భాగములుగ విభజించి మూడువైపులనుండి కోటను ముట్టడించెను. మేజరుగాల్ పశ్చిమదిక్కున సైన్యాధిపత్యమువహించెను దక్షిణదిక్కున లెఫ్టినెంటు కలనల్ లిడెల్, కప్తాను రాబిన్‌సన్, బ్రిగేడియరు స్టువర్టు లుండిరి: లెఫ్టినెంటు కలనల్ లోడ్జి, మేజరు స్టువర్టులు మరియొక వైపున నుండిరి. ఈసేనయంతయు రహస్యముగా తయారై తమ తమ నియమిత స్థానముల నాక్రమించిరి. మొదటి భాగము నిచ్చెనలతో కోటగోడల నెక్కి లోపలికి దిగవలెనని ప్రయత్నించుచుండిరి. కోట పహరా యీసంగతి గ్రహించుట తోడనే భయసూచకవాద్యములను మ్రోగించి కోటలోనివారిని మేల్కొలిపిరి కోటలోనున్న వారిగతి దుఃఖదాయకముగనుండెను. యుద్ధము ప్రారంభమైనది మొదలు వా రగ్నివర్షములో దపించుచుండిరి; కోటగోడలు చాలవరకు కూలిపోయెను; అనేకమందివీరులు యుద్ధములోమరణించిరి. పేష్వాసేన ఓడిపోయెనను సంగతి వినుటతోడనే వారికి మరింత నిరాశజనించెను. ఇట్టినిరాశ, ఉదాసీనతలోకమూలబాధించుచున్నను లక్ష్మీబాయితన ధైర్యనిశ్చయములనువీడలేదు. ఆమె సరదారులను, అధికారులను సిపాయిలను బిలిపించి వారినిట్లు ప్రోత్సహించెను. "నేటివరకును మీరేయే యుద్ధరంగములలో జయపరంపరలను గాంచిరో వానిని పేష్వా సైన్యసహాయము లేకుండగనే మీ బలపరాక్రములచేతనే మీరు సంపాదించిరి. నేటివరకును మీరు జూపించిన ధైర్య, పరాక్రమ స్వాభిమానములనే నేడును బ్రకటించి మీజీవితములను సార్థకము జేసికొనుడు; రణకంకణములను ధరించి యుద్ధమునకు దలపడుడు. ఝాన్సీరక్షణము మీ చేతులలోనే యున్నది. మీరు పేష్వా సహాయము నావంతయు నపేక్షింప వలదు" ఆమె యీప్రకారము వారినందరను ప్రోత్సహించి వారిలో ముఖ్యులైన సరదారు లందరకును స్వర్ణకంకణములను, వస్త్రాలంకారములను బ్రసాదించెను. ఈ యుత్తేజకరములగు వాక్యములను విని ఝాన్సీ కొరకును, లక్ష్మీబాయి కొరకును, దేశమాతకొరకును దా మెన్నిసారులైనను జనిపోవుటకు సిద్ధముగ నున్నారమని శూరులైన బుందేలులును, ఠాకురులును

మహారాష్ట్రులును, ముసల్మానులును యుద్ధమునకు తిరుగ సిద్ధమయిరి. సుప్రసిద్ధ ఫిరంగివేటుకాడగు గులాం గౌస్ఖాను పెద్ద పెద్ద ఫిరంగులను కోటపై నమర్చి యగ్నిగోళముల నాంగ్లేయులపై గురిపింప నారంభించెను. కువర్ ఖుదాబక్షు మొదలగు ననేక సరదారులు గూడ తమ తమ స్థానములనుండి శత్రుసంహారమునకు గడంగిరి. రాణీ లక్ష్మీబాయి సంగ్రామదేవతవలె కోటయంతటను దిరుగుచు సమర సన్నాహములను స్వయముగా గావింపుచుండెను. ఆ రాత్రి భయంకరసంగ్రామము జరిగెను. ఆంగ్లఫిరంగులనుండి వచ్చు నగ్నిగోళములు కోటగోడలను భేదించుచుండెను. రాజమహాలుకుగూడ జాలనష్టము కలిగెను. అందులోనున్న గణేశవిగ్రహము ముక్కముక్కలై పోయెను: నలుగురు చనిపోయిరి; మహాలులోనివారు హాహాకారములను జేయదొడగిరి; ఏమిచేయుటకును తోచక వారిలో ధైర్యము నశించుచుండెను. కాని లక్ష్మీబాయిమాత్ర మావంతయు జలింపలేదు. ఆమె శత్రుసంహారక్రియాకౌతూహలమును జూపు తన ఖడ్గరాజమును నడుమునకు వ్రేలగట్టి ప్రతిఫిరంగివద్దకును బోయి సరదారుల కుత్తేజమునుగలిగించుచుండెను. మహారాణి గంభీర, ధైర్యవచనములచే ఝాన్సీసైన్యము తిరుగ ఘోరయుద్ధమును జేయనారంభించెను.

ఆంగ్లేయులపై కోటగోడలపై నుండియు, పట్టణగోడలపై నుండియు, నగ్నిగోళములు నిరంతరాయముగా వచ్చిపడు చుండెను. ఆకాశమండల మగ్నిమండల మయ్యెను. తుపాకి గుండ్లదెబ్బలు, ఫిరంగి గుండ్ల వర్షము, తదితరానేక శస్త్ర అస్త్ర ప్రహారణములు, శత్రుసైన్యము నురుమాడుచుండెను. ఇట్టిస్థితిలో లెఫ్టినెంటు మికల్ జాణ్ లెఫ్టినెంటుబేగ్సు, లెఫ్టినెంటుబాక్సు మొదలగు నాంగ్లవీరులు కొందరు ప్రాణములనుత్యజించి కోటగోడల కెగబ్రాకవలెనని నిచ్చెనలతో బ్రయత్నించుచుండిరి. కాని లోపలనున్న శూరుల ప్రతాపాగ్నికి వారొక్క నిముషమైనను తాళజాలకపోవుచుండిరి, పట్టణగోడలు. ముఖ్యబురుజాలు మొదలగున వతిసాహసముతో గాపాడబడుచుండెను. ఇంతలో లెఫ్టినెంటు డిక్, మికల్

జాఙ్వెంశలగు శూరలగ్ని మండలమును ఛేదించుకొనుచు పట్టణగోడల నెక్కి తమ సేనలనుగూడ నిలువ నారంభించిరి. కాని వాయువేగముతో రెండు ఫిరంగు లా యిద్దరు శూరులను చూర్ణముజేసెను. తరువాత లెఫ్టినెంటు బోనస్, ఫాక్సులు వచ్చిరి. వారును వెంటనే యమసదనమున కంపబడిరి. దక్షిణపట్టున లెఫ్టినెంటు డిక్ పరాభవము నొందుటతోడనే బ్రిక్ మన్, బ్రిగేడియరుస్టువర్టు, కలనల్ లోథ్ మొదలగువారు యిరువదియైదు, అరువదిమూడు నెంబరు కాల్బలముల సహాయముతో ఓర్ఛావైపునున్న ఝాన్సీపట్టణమును వశపర్చుకొనిరి. ఈస్థితిజూచి మహారాణి సైన్యము మరింతధైర్యమును దెచ్చుకొని ప్రాణములపై మోహమును విడిచి యాంగ్లసేనను నరికివేయజొచ్చెను: కాని ఆంగ్లసేనలు మిడుతలదండు వలె వచ్చిపడుచుండెను, చివరకు వారాప్రాంతమును వశపర్చుకొనిరి.

ఈ వార్త వినుటతోడనే దక్షిణవైపున నున్న ఆంగ్లేయులు కూడ తిరుగ ధైర్యము తెచ్చుకొని కాశికోకలు బిగించి కోటగోడల పైకి విజృంభింప నారంభించిరి. కోటగోడలకు నిచ్చెనలు వేయబడెను. గోడలను రక్షించుచున్న బుందేలీలందరు నొక్కుమ్మడి వారిపైబడి వారిలో ననేకమంది నంత మొందించిరి; కాని వారుకూడ కోటను జివరవరకును కాపాడ జాలకపోయిరి. కొలదికాలములో వెయ్యిమంది యాంగ్లేయులు కోటగోడలపై కాన్పించిరి. ఈవిజయములో దూలాజీ యను నొక బుందేలీ యాంగ్లేయుల కెంతయో సహాయముజేసెను. అతని రాజభక్తికి మెచ్చి యింగ్లీషువారు రెండు గ్రామముల నతనికి జాగీరుగా నిచ్చిరట.

ఓర్ఛాదర్వాజా కూలిపోవుటతోడనే సర్ హ్యూగ్రోజు ఝాన్సీ సేనల నచ్చటనుండి పారద్రోలెను. అత డాబురుజుపై తన యధికారమును చెలాయించెను. అచ్చటనుండి పట్టణములోనికి బోయి రాజమహాలును బట్టుకొనవలెనని యతడు నిశ్చయించుకొనెను.

మహారాణి కోటపైనున్న బురుజుల నన్నిటిని స్వయముగా జూచుచు సైనికులను బ్రోత్సహించుచుండెను. పట్టణము యొక్క

దక్షిణద్వారమును శత్రువు లాక్రమించి శత్రు సైన్యము పట్టణమున బ్రవేశించి రనువార్తలవినుటతోడనే లక్ష్మీబాయి కడు దుఃఖితురాలయ్యెను; ఆమెకొంతసేపు కర్తవ్యమునుగూర్చిచింతించుచు తలపంకించుచు నూరకుండెను. పన్నెండురోజులు ఘోరయుద్ధముజరిగినను చివరకు శత్రువే జయించెను. ఆమె కోటగోడలపై నిలచి పట్టణముయొక్క దక్షిణతట్టును బరీక్షించిచూచెను. వెయ్యిమంది తెల్ల సిపాయిలు పట్టణమును బ్రవేసించిరి. పట్టణవాసులు హాహాకారములను జేయుచుండిరి. ఈ దృశ్యమును జూచుటతోడనే యామె మనస్సు క్షోభించెను. వదనకమలము మ్లానమయ్యెను! నేత్రద్వయమునుండి రజితబిందువులు రాలెను! కాని యామెధైర్యము నెంతమాత్రమును వీడక నిట్లు చింతింపదొడగెను, ఈ శరీర మనిత్యము! దీని నేనాడైనను వీడక తప్పదు! భీరుత్వమును జూపుట కాపురుష లక్షణము! రణరంగమున బ్రాణముల నర్పించి వీరశయనము నలంకరింపవలెను. లేదా జయలక్ష్మిని జేబట్టవలెను! యుద్ధమున వెన్నిచ్చి పారువాడు మూఢుడు! గతిలేనివాడు! రణక్షేత్రమున నసువుల నమర్పించువాడు వీరస్వర్గము నలంకరించి ముక్తుడగును. జయాపజయములు, కీర్త్యపకీర్తులు, లాభనష్టములు దైవాధీనములు. కార్యసిద్ధియైనను గాకున్నను పురుషకారమును జూపుటే మానవ లక్షణము.

హతోవా ప్రాప్స్యసే స్వర్గం। జిత్వావాభోక్ష్యసేమహీం।
తస్మాదుత్తిష్ఠకౌంతేయ। యుద్ధాయ కృతనిశ్చయః
సుఖదుఃఖే సమేకృత్వా। లాభాలాభౌ జయాజయౌ।
తతో యుద్ధాయయుజ్యస్వ। నైవంపాప మవాప్స్యసి॥

అను గీతావాక్యసార మీసమయమందామెకు జ్ఞప్తికి వచ్చెను వెంటనే లక్ష్మీబాయి శౌర్యమును వహించి యుద్ధమునకు దలపడెను. చిరకాలమునుండి మహారాణియొద్ద 1500 మంది అష్టనులు సేవజేయుచుండిరి. ఆమె వారిని తీసికొని నడుమునకు కాశికోక బిగించి యామిషముపై కురుకు సింహపుపిల్లవలె కోటగోడలను లంఘించి పట్టణ దక్షిణ ద్వారముపైపు కురుకుచుబోయెను. దక్షిణద్వారమును భేదించి

పట్టణమును బ్రవేశించిన తెల్లసిపాయిలతో నామె ఘోర సంగ్రామమును జరిపెను. ఆమె దక్షిణహస్తమున కరవాలమును బూని తన యశ్వరాజము నధిరోహించి వాయువేగమున బోవుచుండ వెనుక నాఫ్ఘను సేన వచ్చుచుండెను. అఫ్ఘను సేనలోని యోధులు తమకు దొరకిన తెల్లసిపాయిల నందరిని కరవాలముల కెరవేయుచుండిరి. కత్తియుద్ధమున నాఫ్ఘనులతో బోరి జయించుట దుర్లభమని యాంగ్లేయులు పిక్క బలమును జూపింపసాగిరి. వారు వెంటనే యిండ్లపై కెక్కి మహారాణీ సైన్యముపై తుపాకులను కాల్చుచుండిరి. వెనుకప్రక్కనుండి యాంగ్లసైన్యము ఇంకను తండోపతండములుగా పట్టణములోనికి వచ్చిపడుచుండెను. వారుకూడ మహారాణి సైన్యముతో తల్వారుయుద్ధమునకు తలపడలేక దూరము నుండియే తుపాకిగుండ్లవర్షమును గురిపించుచుండిరి. ఇట్లిరుప్రక్కల నుండియు మహారాణి సైన్యముపై గుండ్లవర్షము గురియుచుండెను. ఇంతలో నొక వృద్ధసరదారు మహారాణిని సమీపించి చేతులు జోడించి యిట్లు ప్రార్థించెను; "మన మింకను ముందుకుబోయి శత్రువుల గుండ్లకాహుతియగుట మంచిది కాదు. తెల్లసిపాయిలు యిండ్లపై కెక్కి తుపాకులను మనపై పేల్చుచున్నారు. వీరుగాక వెయ్యిమంది తెల్లసిపాయిలు పట్టణమున బ్రవేశించి యున్నారు పట్టణద్వారము లన్నియు దెరువబడియున్నవి. ఇట్టిస్థితిలో నిచ్చట మనము పోరుసలుపు టెంత మాత్రమును లాభదాయకము గాజాలదు మనము కోటలోనికిబోయి భావికర్తవ్యమును గూర్చి విచారించు టింతకంటె శ్రేయస్కరము" మహారాణి యావృద్ధుని వాక్యములను విని తన సేనతో మరల కోటకు మరలెను.

ఇక నాంగ్లేయులు నాలుగుమార్గముల నుండియు పట్టణమును బ్రవేశించి హననకర్మను ప్రారంభించిరి. వారు కనబడిన భారతీయుల నందరను ఖడ్గమునకుగాని, గుండుదెబ్బలకుగాని బలివేయ ప్రారంభించిరి. అయిదేండ్ల బాలుని మొదలు తొంబదియేండ్ల ముదుసలివరకును వారెవరిని విడిచిపెట్టలేదు. పట్టణమంతయు 'విజనము'

గావింపబడెను. పట్టణమున కొకమూల నిప్పంటించిరి; నగరవాసు ందరు దిక్కు లేక నల్లాడుచుండిరి. పట్టణమంతయు రోదనములతో ండిపోయెను కొంతమంది పురుషనామధారులు స్త్రీ వేషములను రించి తమ ప్రాణములను దక్కించుకొనిరి; అనేకులు హతప్రాణు రి, చాలమంది పట్టణమధ్యమున నొక తోటలోజేరిరి. తెల్లసిపాయ చ్చుటకు వచ్చుటతోడనే వారు చేతులు జోడించి వినమ్రులై యిట్లు ార్థించిరి; "మేము మీపట్టణవాసులము; మేము యుద్ధము చేయువారము ాము; విప్లవకారులము కాము; మేము నిరపరాధులమైన ప్రజలము ారు కృపాపూర్ణులై మాకు ప్రాణదానమును జేయ ప్రార్థించుచు న్నాము."

ఈదీనవచనములకు కరగి యొక యాంగ్లోద్యోగి వారి కభయ ాస్తమునిచ్చెను. ఆతోటకు నాల్గువైపులను కాపలాయుంచబడెను. నుండి లోపలికిని, లోపలినుండి పైకిని బోవుటకు వీలులేకుండ యబడెను. మరియొకవంక తెల్లసిపాయిలు ప్రజల యిండ్లలోనికి ారి దొరికినవారిని చంపివేసిరి. వారి ధనమునంతను చిత్తమువచ్చి ట్లు కొల్లగొనిరి. యజమానులు తమంతట తాము ధనసంపత్తునంతను చ్చి సమర్పించుచో ప్రాణములతో నుండవచ్చును; లేదా ఖడ్గమో పాకియో వారి నంతమొందించును. మరియొక చిత్రవధ కూడ లదు. గడ్డను మెడకుజుట్టి వ్రేలాడదీయుట! ఎవడైన తన ధనము ంత నిచ్చివేసి ప్రాణములను దక్కించుకొని బయటపడి తిరుగ రియొక సిపాయి చేతిలో బడినచో నొక్క కత్తి వ్రేటుతో తని శిర మెగురగొట్టబడుచుండెను.

శిశువులు స్త్రీలు మాత్రము రక్షింపబడిరి. కాని చాల ంది కుల వనిత లీ ఘోరములను జూచి మాన హాని కలుగు ను భయముచే నాత్మహత్యలను జేసికొనిరి. చాలాచోట్ల పతివ్రత ందరో తమభర్తల నాంగ్లసిపాయిలు గుండ్లతో గాల్చునపుడు ామే వారికి ముందుగానిలిచి తమ ప్రాణములను విడుచుచు కొద్ది మిషములైనను తమ భర్తల ప్రాణములను గాపాడుచు ధన్యులగు

చుండిరి. ఈవిధముగా నాదినమంతయు ఝాన్సీ పట్టణములో నిరాటంకముగా నరహత్య సాగెను. షుమారు వెయ్యిమంది స్త్రీ పురుషులు చంపబడిరి. రాత్రి పట్టణమునంతను కట్టుదిట్టముతో నాంగ్ల సేనలు కాపలా కాయుచుండెను.

పట్టణ మీవిధముగా తమ చేతులలో బడుటతోడనే సర్ హ్యూరోజు, కలనల్ లోథు లిద్దరను 76 వ పటాలమును తీసికొని రాజమహాలును లోబరచుకొనుటకు ముందుకు బోయిరి. రాజమహాలులో గడువిశ్వాసపాత్రులును మహాశూరులును నగు లక్ష్మీబాయి నౌకరులుండిరి. వా రతిధైర్యముతో బోరాడిరి. కొంతమంది యింగ్లీషువారు మరణించిరి; మరి కొందరు గాయపడిరి. కాని యింగ్లీషు సేన చాల యధికముగా నుండెను. కొద్దిమంది గల రాణి నౌకరులు వారితో నెంత కాలము పోరగలరు? వారి నాంగ్లేయులు దూరమునుండియే తుపాకులతో గొట్టుచుండిరి. పైగా రాజమహాలుకు నాలుగు తట్టుల నున్న యిండ్లకు నిప్పంటించిరి. ఈజ్వాల లంతకంతకు విజృంభించి రాజమహాలును గూడ దహింప నారంభించెను. ఈ విషమావస్థలో నసహాయులైయున్న రాణి నౌకరు లోడింపబడిరి. తెల్లసిపాయి లంటించిన యగ్ని హోత్రపుంజముల చేతను గుండ్లబారుల చేతను అతి పురాణమును, చరిత్రాత్మకమును నానావిధ వైభవోపేతమును నైన మహారాణి లక్ష్మీబాయి సుప్రసిద్ధ రాజ ప్రసాదము నేలగూలెను. ఆంగ్లేయులు రాజమహాలులో బ్రవేశించి యచ్చట నున్నవారి నందరను జంపివేసిరి.

కాని మహాలుకు వెనుకప్రక్క నొక చిన్న మందిరముండెను. అందులో నేబదిమంది వీరులుండిరి. వారిని జూచుటతోడనే మూడవ పటాలమును డెబ్బదియారవ పటాలమును వారిపైకురికెను. వారు మహాశూరులు. వారు ఖడ్గములను ఝుళిపించుచు నాంగ్లేయుల నురుమాడ నారంభించిరి. వారి ధైర్యసాహసములకు వెరచి యాంగ్ల సేనలు వెనుకాడ జొచ్చెను. కాని యాంగ్లేయులసంఖ్య యంతకంతకు హెచ్చుచుండెను. అయిన నావీరులు హోరాహోరిగ పోరాడిరి. వారం

దరును చేతఖడ్గములు బూని వీరశయనము నలంకరించువర కామందిర మాంగ్లేయుల స్వాధీనము కాలేదు. రాజమహలు యింగ్లీషువారి హస్తగతమగుటతోడనే యూనియను జాక్ రాజమహలుపై గట్టబడెను.

కోటలో భావికర్తవ్యమును గూర్చి యాలోచనలు జరుగుచుండెను. మహారాణి తనకు సంభవించిన విషమావస్థ కెంతయు దుఃఖించుచు నేమేమో యోజించుకొనుచుండెను. చుట్టుపట్లనున్న సైనికగణమంతయు నామె ముఖారవిందమునుజూచి శోకసముద్రమున మునిగియుండిరి. ఇంతలో లక్ష్మీబాయి తనప్రాణతుల్యమగు ఝాన్సీనగరమెట్లున్నదో, తల్లివలె తనను ప్రేమించి సమస్తైశ్వర్యములను తనకొరకే ధారవోయ సంకల్పించిన ఝాన్సీనగర ప్రజాగణమునకు భద్రమేమో చూడవలెనని కోటపైకెక్కి వీక్షించెను. అదృశ్యమును జూచుటతోడనే యాతల్లిశోకము నాపుకొనజాలక తనపుత్రులకొరకు విలపింప నారంభించెను. కన్నీరు మున్నీరుగా స్రవించెను. ఝాన్సీనగరమున (హల్వాయిపుర)మధురభక్ష్యముల బజారు అనునొక ప్రదేశముకలదు. అందు మహదైశ్వర్యవంతులగు వణిక్పుత్రులును; సరదారులును గలరు. ఆ భాగ మగ్నిహోత్ర జ్వాలలతో నిండియుండెను. ఎచ్చటజూచిననై పుకుదిరిగినను హాహాకారములు! ఏడ్పులు! పెడబొబ్బలు! వీథులలో నిరపరాధులగు ప్రజలు గుండ్లచే నేలగూలుచు మరణించుచుండిరి. "అహా ఝాన్సీనగరమా! నీకెట్టిగతిపట్టెను! నాబాహుబలముచే నేటివరకు సంరక్షింపబడిన నాప్రజలకెట్టిదుస్థితి వాటిల్లెను!" అని యామె చింతించుచు కంటతడి పెట్టుచు నరగంటకాలమట్లే చేష్టలు దక్కియుండెను. ఇంతలో కోటయొక్క ప్రధానద్వారసంరక్షకుడగు కవర్ ఖుదాబక్షు, ప్రధానఫిరంగుల కధిపతియగు గులాంగోస్ఖాను అను వారలిద్దరును మరణించిరను ఘోరవార్త వినవచ్చెను. ఈవార్త లక్ష్మీబాయిని మరింత క్షోభింపజేసెను. వెంటనే యామె తన సరదారుల నందరను బిలిపించి యిట్లు పలికెను. "నేటివరకును మీరాంగ్లేయులతో ఘోరయుద్ధమునుజేసి ఝాన్సీని కాపాడిరి. కాని యిక మనకు జయముచేకూరునట్టి సూచనలు కాన్పించుటలేదు. నాయొక్క మహాశూరులును, వీరులును నగు సరదారులును, అత్యంత చతురులగు ఫిరంగిప్రేటు

జరిగిన యుద్ధములో ప్రాణములనర్పించిరి. పట్టణగోడలను, ద్వారములను రక్షించు వీరులందరును చనిపోయిరి. పట్టణములో నాంగ్లేయులు తమ యధికారమును చెలాయించుచున్నారు.

వారు ప్రతిస్థలమందును పహారాలను నియమించిరి. ఇక కోటపై కురికి కోటను స్వాధీనము చేసికొనుట వారికి సుసాధ్యమైనపని. తెల్లవారుటతోడనే వారు కోటపైకెక్కి వచ్చి మనలను ఖయిదీగా పట్టుకొందురు. తరువాత వారు నాశరీర, ప్రాణముల నెట్లు నాశనము గావింతురో మనకు తెలియరాదు. కనుక నేను ముందుకొట్టులోనికి పోయి దానికి నిప్పంటించి నాశరీరము నందులో దహనము గావించుకొన సంకల్పించితిని. నాకంఠములో ప్రాణములున్నంతవరకీ పవిత్ర శరీరము నాంగ్లేయులస్పర్శచే మలినము గావింపనీయను. నాతో గూడ చనిపోవ సద్వ్యక్తులగు వారు మాత్రమే యిచ్చటనుండుడు. తక్కిన వారందరును రాత్రిపడుటతోడనే కోటనుండి క్రిందకుబోయి ప్రాణములను రక్షించుకొనుట కుపాయమును చూచుకొనుడు.'' మహారాణి వాక్యములను వినుటతోడనే ప్రజలందరును విస్మితులైరి. ఒక వృద్ధసరదారు ధైర్యము తెచ్చుకొని యామె మ్రోల నిలచి కడు నమ్రతతో నిట్లు ప్రశాంతివచనములను బలికెను. తల్లీ! శాంతింపవలెను. మన పట్టణమునకు వాటిల్లిన దుర్దశ నిప్పుడు మనము వారింపజాలము. హిందూశాస్త్రానుసార మాత్మహత్య మహాపాతకములలో నొకటి. వీరబాలవు, రాజమాతవునైన నీ వాత్మహత్య గావించుట యుచితము కానేరదు. మన కిపుడు సంప్రాప్తించిన దుఃఖములను శాంతముతో సహించుటే మన కర్తవ్యము. ఆత్మహత్యయను తలంపును నీ మనస్సునకు రానీయజనదు. ఈ విపత్తునుండి తప్పించుకొను మార్గములనే మన మిపుడు విచారింపవలెను. కోటలోనుండుట మన కుపద్రవకరమగుచో నేటి రాత్రియే మనము కోటను విడచి శత్రుసేనలను ఛేదించి పట్టణమును దాటిపోవలెను. కాల్పిపట్టమున పీష్వాసైన్యము కలదు. మన మచ్చటకు బోయి వారితో కలియవచ్చును. ఒకవేళ త్రోవలోనే యుద్ధము సంభవించి మనము మృతి చెందినచో నిక మనకు కావలసిన దేమున్నది? వీరునకు వీరస్వర్గమే యలంకారము.''

ఝాన్సీ లక్ష్మీబాయి

౭

పలాయనము

ఈ యమృతవాక్యములను వినుటతోడనే మహారాణి భ్రమ తొలగిపోయెను. శత్రుసంహార మొనర్చి విజయలక్ష్మిని జేపట్టవలెను, లేదా భారతవీరసాంప్రదాయము ననుసరించి రణరంగమున వీరస్వర్గము నలంకరింపవలెను. అని నిశ్చయించి యామె సంధ్యాసమయమున సరదారుల నందరను రావించి యథాయోగ్యముగా వారినందరను సన్మానించి కోట వెలుపలకు బోవు గుప్తమార్గములను జూపించెను. పారిపోవుటకు వలయు ప్రయత్నము లన్నియు బూర్తిగావింపబడెను. మహారాణి కోటను వీడిపోవునప్పు డామె దాసదాసీపరివారమంతయు భోరున నేడ్చుచు నామె పాదములపైబడి "తల్లీ! నీ ముఖారవిందమును మాకిక నెన్నడైనను జూపుదువా" యని విలపించుచుండిరి. కొందరామెవెంటనంటి వచ్చుట కాజ్ఞను బడసిరి. మహారాణితండ్రి మోరోపంతు కాసెకోకబిగించి కొందరు సర్దారులనుదీసికొని యశ్వారూఢుడై మహారాణితో కోటను వీడివచ్చుటకు సన్నద్ధుడయ్యెను. మహారాణి పురుషవేషధారియై సఫేదుపాయిజామాను అంగరకాను తొడగి, శిరోవేష్టము నుధరించి, మొలకుఖడ్గము నువ్రేల గట్టి ప్రియపుత్రుడగు దామోదరరావు నొకపట్టుధోవతితో వీపునకుగట్టుకొని తన ప్రాణతుల్యమగు నిరువదియైదువందల రూప్యములవిలువగల క్షీరధవళాశ్వము నధిరోహించి యొకటి రెండువందల మందితో "జైశంకర" "హరహరమహాదేవ" అను నాహావరవముతో కోటనువీడిబయల్వెడలెను. ఆంగ్లసైన్యముల పరిస్థితి నవలోకించి యామె పట్టణముయొక్క యుత్తర ద్వారముగుండ కాల్పి పోవుటకు నిశ్చయించెను. మహారాణి "ఝాన్సీనగరమా! ఇంతటితో నీకును నాకును ఋణము చెల్లెను." అని ఝాన్సీ కంతిమ నమస్కారముజేసి తన చిన్నసేనకు ముందుగా వాయువేగ మనోవేగములతో ఝాన్సీ నగరముగుండ తన యశ్వ

రాజము నురికించుకొని పారిపోవుచుండెను. అహా! ఆదృశ్యమును దలచుకొనినంత మాత్రముననే యొడలు గగుర్పాటు జెందుచుండ దానిని వర్ణింప నెవరితరము! దానిని జూచు భాగ్యము దేవతలకే కాని మరొకరి కబ్బబోదు! పట్టణవాసు లనేకమంది వీథులలో నిలుచబడి యీ వీరబాల యంతిమదర్శనమును జేసికొనిరి. మహారాణి వారి నంద రను ప్రేమపూర్వకముగా నాశీర్వదించుచు క్షణికములో నుత్తర ద్వారమును జేరెను. అక్కడ టెహిరీదేశ సేన పహారా యుండెను. పహారాసేన యామె నడ్డగించెను. "ఈసేన టెహిరీదేశసేన! రోజు దొరకు సహాయముజేయుటకే పోవుచున్నది." అని యామె జవాబు చెప్పుచు వారువమును వాయువేగమున బరుగెత్తించు చుండెను. ఆంగ్లసేన లామెను వెంటాడించెను. కాని యామె యెదురనున్న కర వాలము నూడబెరికి తన ఖడ్గప్రహార నైపుణ్యముచే వారిని పార దోలుచు నదృశ్య యయ్యెను. ఆమెతో కూడ నొకదాసియు, దాదియు, పదిపన్నెండుగు రాశ్వికులు నుండిరి. తక్కిన సేన యంతయు వెనుక బడెను; వా రాంగ్లేయులతో యుద్ధము జేయవలసివచ్చెను.

మహారాణి కోటను వీడి పట్టణములోనుండి పారిపోయె నను వార్త సర్ హ్యూరోజునకు తెలియుటతోడనే యతడత్యాశ్చర్యము నొంది "అహా! యెంతసాహసము!" అని దంతములతో నఖాగ్రము లను జీల్చుకొనుచు రాణిశౌర్యమును చాతుర్యతను వేనోళ్ళ గొని యాడ సాగెను. అతడు వెంటనే మహారాణిని పట్టుకొనుటకు లెఫ్టి నెంటు బౌకరును పంపించెను.

ఈ బౌకరు సైజాము సర్కారు గుఱ్ఱపుదళములోని రణ శూరులగు నొక పటాలమును వెంటదీసికొని మహారాణినీ పట్టుకొను టకు బరుగిడెను. ఆ నిశీథమున దతని సేనలు దారికానక కొట్టుకొను చుండ మహారాణి హుటాహుటి నడకలతో పర్వత సాంద్రారణ్య సీమలను దాటిపోవుచుండెను.

మహారాణి కోటనువీడిన మరునాడు ప్రాతఃకాలమున లెఫ్టి నెంటు వేగిర కోటను ముట్టడించెను. కోటలో నంతయు నిశ్శబ్దముగ

ండెను. అచ్చట మనుష్యజాడ లెచ్చటను కాన్పించుటలేదు. యుద్ధము లేకుండగనే కోట ఆంగ్లేయుల హస్తగత మయ్యెను. కోటపై బ్రిటిషుజండా యెగురవేయబడెను. మహారాణితో కోటను విడిచివచ్చిన చిన్నసేన పట్టణద్వారమునకు వచ్చుటతోడనే సర్కారుసేనతో యుద్ధముచేయవలసివచ్చెను. ఉభయపక్షసేనలు ఒకటి కొకటి తీసిపోకుండ ఘోరయుద్ధమును జేసెను. మహారాణి యొక్క అష్టనుదళమును, సరదారులును ప్రాణములపై నాశనువీడి యుద్ధముచేసిరి. చివరకందరును యుద్ధములో చనిపోయిరి. మోరో పంతు రాణివెనుక నొకయేనుగపై చాలధనము తీసుకొనిపారిపోవుచు దతియాచేరెను. దతియారాజు అతనిని పట్టుకొని ధనమునంతను హస్తుచేసి వాని నాంగ్లేయులకు వప్పగించెను. అతడుఝాన్సీ తీసికొని పోబడెను. హేమిల్టను, సర్ హ్యూగ్రోజుల ఆజ్ఞ ప్రకారమతడు పట్టపగలు అందుగంటలకు రాజమహలువద్ద నురితీయబడెను. ఆహా! ఝాన్సీ రాజ్యము నేలిన మహారాణితండ్రికి చివర కిట్టి దుర్మరణము ఘటిల్లెను.

ఝాన్సీదోపిడీ — "విజనము"

మహారాణి లక్ష్మీబాయి ఝాన్సీవిడచి వెళ్లుటతోడనే ఆంగ్లేయులు కోటను నగరమును తమ వశము జేసికొనిరి. ఆంగ్లసేనలు ఝాన్సీలో జరిపిన యత్యాచారములు ఝాన్సీ మున్నెన్నడును కనివిని యెరుగదు. తెల్లసిపాయిలు వందలకొలది ఝాన్సీ పురవాసులను అనాయాసముగా దయాదాక్షిణ్యశూన్యముగ గుండ్లతో నెగురగొట్ట నారంభించిరి. దయాదాక్షిణ్యములను వారు థేమ్సునదిలోనే విడచి పెట్టిరి. ఝాన్సీలో నిక యుద్ధముచేయు వీరు లెవరును లేరు: కనుక తెల్లసిపాయిలు కనుపించిన నిరపరాధులు నిరాయుధులును నగు పురవాసులనందరను గుండ్లవర్షముచే జంపివేసిరి. ఝాన్సీ ప్రజల దురవస్థను వర్ణింప తరముకాదు! ఒకప్రక్క నగ్నిహోత్రుడు పట్టణమునంతను భస్మీపటలము జేయుచుండెను. మరియొకవంక నాంగ్లసిపాయిలు మానవజీవితముల క్షణభంగురతను తెలియజేయుటకు వచ్చిన

యమదూతలవలె ప్రాణములనాహుతిగొనుచుండిరి. ఇంకొకతట్టున నాంగ్లసిపాయిలు ఝాన్సీ పట్టణ ప్రాచీన వైభవమునంతను కొల్లగొనుచుండిరి. దోపిడీలు, నరహత్యలు, అగ్నిహోత్రములు ఇవియే యెచట జూచినను కాన్పించుచుండెను. పట్టణమంతయు శ్మశాన సదృశ మయ్యెను. శవములు కుప్పలు కుప్పలుగా రోడ్లమీద పడుచుండెను. గాఢమైన గాయములు తగిలినవా రచ్చటనే కూలబడి మూల్గుచు ప్రాణములను విసర్జించుచుండిరి. తిండిలేక నల్లాడుచున్న దరిద్రులు వీధులవెంట బిచ్చము కొరకు రోదనము చేయుచుండిరి.

ఏనుగులు, గుఱ్ఱములు, లొట్టిపిట్టలు మొదలగు జంతువులన్నియు యజమానులులేక చెల్లాచెదరై గంతులు వేయుచుండెను. మనుష్యులకు రక్షణ లేకయుండెను. కొందరు గడ్డిమేటులలో దాగొనిరి. ఆంగ్లసిపాయి లది కనిపెట్టి వానిని తగులబెట్టిరి. మఱికొందరు నూతులలో దాగియుండిరి. కాని యచ్చట కూడ వారికి రక్షణ లేకపోయెను.

ఈవిధముగా ఝాన్సీలో మూడుదినములు యమదూతలు రాజ్యముచేసి దానిని "విజనము" గావించిరి. ఆంగ్లసైన్యము తమ శౌర్యపరాక్రమములకు ప్రతిఫలముగా ఝాన్సీని కొల్లగొనుట కాజ్ఞ బడసిరి. కాని సైనికు లంతకుపూర్వమే దోచుకొనుట కారంభించిరి. బంగారము, వెండి, నానావిధ జవాహిరి మొదలగు సమస్త వైభవమును ఎవరికి దొరికినది వారు లక్షలకొలది దోచుకొనుచుండిరి. మూడవ దినమున రాజమహలును దోచుకొను వంతువచ్చెను. రాజమహలులో ననేక పురుషాంతరములనుండి సేకరింపబడిన సంపత్తు గలదు. పీష్వాలకు బుందేలీరాజులు సమర్పించిన యమూల్యములగు రత్నములును, పన్నారాజ్యమునుండి దీసికొనబడిన యప్రతిమాన వజ్రవైడూర్యములును యుండెను. సర్కారుసేన రాజమహలులో బ్రవేశించి దోచుకొనుటకు వీలున్నంతవరకు దోచుకొని మిగిలిన వానిని ధ్వంసముచేసెను. ఈయన్నింటిని మించిన దారుణము మఱియొకటి జరిగెను. ఝాన్సీలో నత్యంత ప్రాచీన గ్రంథాలయ మొకటి యుం

డెను. ఇందులో హస్తలిఖిత ప్రాచీన గ్రంధములు లక్షలకొలది యుండెను. ఝాన్సీరాజ్యము ప్రధమను బేదారురఘునాధరావు మొదలు మహారాజా గంగాధరరావువరకు నున్న రాజులందరును ప్రాచీన గ్రంధములను సంగ్రహించుట కనేక వేల రూప్యములను వెచ్చించిరి. నాలుగు వేదములును, భాష్యములును సర్వశాస్త్రములును, వాని భాష్యములును, స్మృతులును, వాని టీకయు నన్ని పురాణములును నందుండెను. ఇట్టి ధర్మశాస్త్రములు మాత్రమేగాక వైద్య, జ్యోతిష, నాటకాలంకార గ్రంధరాజములు మొదలగునవియు బహువ్యయప్రయాసలతో సంగ్రహింపబడెను. ఝాన్సీ చుట్టుప్రక్కల నాలుగైదువందల మైళ్ల దూరములో నెచ్చటనైనను యెక యపూర్వ ప్రాచీన గ్రంధముకాని, నవీన గ్రంధముగాని కలదను సమాచారము తెలిసినచో వెంటనే లేఖకు లచ్చటకు బంపబడుచుండిరి. వారు నకళ్ళువ్రాసి తెచ్చుచుండెడివారు. ఈ పుస్తకాలయములోనున్న పుస్తకములను జూచుకొనుటకప్పుడప్పుడు కాశీనుండి కూడ పండితులు బోవుచుండిరి.

ఇట్లుతి వ్యయప్రయాసలతో జేకూర్పబడిన ఈ పుస్తకాలయ మొక్క త్రుటికాలములో నాంగ్ల కూరశిఖామణులచే ధ్వంసము గావింపబడెను? ఆ పుస్తకములలో గూడ ఝాన్సీసైన్యము దూరియుండెనని యాంగ్లేయులు తలంచిరి కాబోలును! ఝాన్సీలో దోచుకొనబడిన వజ్ర, వైడూర్య, మరకత మాణిక్యములను వెండికుర్చీలను నానావిధ వైభవమును పునస్సృష్టించుకొనవచ్చును! కాని యీ ప్రాచీనహస్తలిఖిత గ్రంథ సంపత్తును తిరుగ సేకరించుట యెవరితరమును గాదుకదా!

కోట కొల్లగొనబడెను; పట్టణము శ్మశానవాటిక చేయబడెను; రాజమహలు భస్మము చేయబడెను; పురాతన పుస్తకాలయము బుగ్గి చేయబడెను: ఇవిచాలక నాంగ్లసేనలు మహాలక్ష్మీదేవి మందిరమును జేరి యందులో నున్న సర్వ భూషణములను దోచుకొనిరి; పిదప నది మూర్తీకృతము కూడ గావింపబడెను.

మూడురోజు లాంగ్లశిపాయి లిట్లు తృప్తితీర దోచుకొనిరి. నాల్గవదినమున మద్రాసు పటాలములు శేషించిన రాగి, యిత్తడి కంచు మొదలగు లోహ పాత్రములను దోచుకొనిరి. వీరి తరువాత హైదరాబాదు పటాలములు వస్త్రములనుఁ దుస్తులను దోచుకొనెను ఇతరులు తమకు దొరికిన వానితో సంతృప్తిపొందిరి. ఈ విధముగా ఝాన్సీలో "యమసస్తాహము" ప్రదర్శింపబడెను.

ఎనిమిదవ రోజున పట్టణములో దండోరా వేయబడెను. శాంతి ప్రకటింపబడెను. హతిశేషులైన ప్రజల కభయహస్త మొసంగ బడెను. రోడ్లపక్క కుప్పకుప్పలుగా పడినవారి కంత్యక్రియలు జరుప బడెను. వెయ్యిమంది మనుష్యులచే రోడ్లు అన్నియు దుడిపింప బడెను. అగ్ని హోత్రుని పరము చేయబడిన పేటల నప్పుడు నీటితో జల్లార్ప నారంభించిరి. ఏనుగులు, గుఱ్ఱములు, లొట్టిపిట్టలు, దున్న పోతులు మొదలగు నానావిధ జంతుజాల కంకాళము లన్నింటిని ప్రోగుచేసి పట్టణ బాహ్యప్రదేశమున నొక పెద్ద కందకమును త్రవ్వి యందులో పూడ్చివేసిరి. ఈ విధముగా ప్రభుత్వమువారు పట్టణ శౌచ కర్మను యథావిధిగా జరిపిరి.

పట్టణము వెలుపల నాంగ్లేయులుండు రాజవీథులలో ఝాన్సీలో దోచుకొనబడిన సామాను ప్రతిదినము వేలము వేయబడు చుండెను. యుద్ధమున కుపయోగించు ఆయుధసామాగ్రి, గుఱ్ఱములు, యేనుగులు మొదలగు వానిని సింధియా సర్కారు కొనివేసెను. ఇతరరాజు లనేకమంది తమకు కావలసిన తదితర సామానును వేల ములో పాడుకొనిరి. ఈ విధముగా ఝాన్సీ ప్రాచీన రాజ్యవైభవ మంతయు తరలిపోయెను! బ్రిటిషు ప్రభుత్వమువారి కశేషధనము జిక్కెను.

బౌ క రు

మహారాణి లక్ష్మీబాయి ఝాన్సీకోటను వీడిన మరునాడు ఏప్రిల్ 5 వ తేదీని ఛాండేర అను గ్రామముచేరెను. అచ్చట నామె ప్రాతఃకాలముననే లేచి స్నానాదికములను గావించు

లక్ష్మి! రాణివాసమున సమస్తైశ్వర్యముల ననుభవించిన లక్ష్మి ఆహారపానీయములు లేకుండ వీపున బిడ్డని కట్టుకొని యిరువది నాలుగు గంటలలో నూటరెండు మైళ్లు గుఱ్ఱముపై స్వారీచేయుచు త్రోవలో కలిగిన యంతరాయముల నవలీలగా వారించుకొనుచు దన గమ్యస్థానమును జేరెను! తనపైనున్న పవిత్రక్షాత్రభారమును కాల్పి గ్రామమున జేర్చి పాప మా యశ్వరాజము దన ప్రాణములను విడ చెను! అహా! చరిత్ర యిట్టి దేశభక్తిగల యశ్వరాజము నెట్లు మరువ గలదు!

ఝాన్సీ లక్ష్మీబాయి

కాల్పియుద్ధము.

కాల్పి యమునానదియొడ్డున నున్న యొక ప్రాచీన పట్టణము. అచ్చట నొక్క ప్రాచీనకోట యుండెను. ఆంగ్లేయు లీపట్టణ మును పాలించుచుండిరి. 1857 లో విప్లవము ప్రారంభ మగుట తోడనే యిదికూడ విప్లవకారుల చేతులలో బడెను. ఇది బుందేల్ఖండుకు మధ్య నుండుటచేతను కాల్పికోట చాలాబలమైన దగుటచేతను నానాసాహెబు సోదరుడైన రావుసాహెబు తనసైన్యములను తీసు కొని కాల్పిని స్వాధీనము చేసికొని యచ్చట ననేకవేల సైన్యమును జేకూర్చెను; ఇచ్చట యుద్ధసామగ్రికూడ జాలవరకు ప్రోగు చేయబడెను.

లక్ష్మీబాయి కాల్పి చేరినతోడనే రావుసాహెబు ఆమెను యథోచితముగా సత్కరించి యామె విడిదకు మంచి యేర్పా టులు గావించెను. మరునాడు మహారాణి పీష్వాను కలుసుకొని తన ఖడ్గము నాతని మోకాళ్ల నుంచి కన్నీరు గారుచుండ సవినయముగా నిట్లు బలికెను. "మీపూర్వు లీయసమాన ఖడ్గరాజమును, మాకిచ్చి యుండిరి. దీని పూర్వపుణ్యా వశమున మాపూర్వులును నేనును గూడ

సంహారకర్మ అందు దీని నుచితోపయోగమునకు దెచ్చి స్వధర్మ
నెరవేర్చితిమి. కాని యిపుడు నాకు మీసహాయ కృపావిశేష
లేకపోవుటచే నే నల్లారుముద్దుగా జూచుకొనిన మీఖడ్గమును
సమర్పించు కొనుచున్నాను.'' అని యుక్తి యుక్తముగా బలి
ఈమృదువచనము లను వినుటతోడనే రావుసాహెబు ఝాన్సీ
్రములో నతని సేన లామె కెట్టి సహాయమును జేయజాలనందున
రో విచారించుచు నిట్లుబదులు పలికెను. ''నీవు ఝాన్సీ సుబే
ల ప్రాచీన కీర్తి ననుసరించి నేటివరకును శౌర్య ప్రతాపములను
టించితివి. ప్రబలశతృవులగు నాంగ్లేయుల ప్రచండసేన కావం
ను జంకక వారితో నొంటిరిగా ననేక రోజులు ఘోరయుద్ధ
సల్పితివి, నేడు ప్రపంచమంతయు నీశౌర్యమును యుద్ధకళా
దత్వమును పరాక్రమమును వేనోళ్ళ గొనియాడుచున్నది. నీవంటి
లు నీవంటి యాత్మగౌరవ ధనులు నాసేనలకు నాయకత్వమును
ంచుచో నాయుద్దేశ్య మతిశీఘ్రముగనే సఫలము కాగలదు.
ూర్వుల కాలములో సింధియా హోల్కారు గయక్వారు
దేలీలుమొదలగు ననేకసరదారులు స్వదేశ స్వధర్మ రక్షణార్థము
తమ ప్రాణముల నర్పించుటకు గూడా సదా సిద్ధముగ
డెడివారు. ఈ కారణముచేతనే మహారాష్ట్రజెండా అటక్
వెగురుచుండెడిది. ఈసమయమందుకూడ నాకు నీవంటి శూరుల
యమున్నచో దిరుగ నాయెనుకటి కాలమురాగలదు. కనుక నీఖడ్గ
మును స్వీకరించి తిరుగ నాకు యథాప్రకారముగానే సహాయము
గోరు చున్నాను.''

రావుసాహేబిట్లు పలుకుటతోడనే మహారాణి ఖడ్గమును దీసి
యొఱలో నుంచెను.

మహారాణి పీష్వాయాజ్ఞను బడసి మరల సంగ్రామ ప్రయత్న
ను గావింప నిశ్చయించుకొనెను. రాణీ లక్ష్మీబాయి కాల్పీ చేరి
ి సైన్యములను తయారుచేయుచున్నదనువార్త తెలియుటతోడనే
ందానవాబు,వానపురరాజు యితర జమీందారులు మొదలగువారం

దరును దమతమసేనలనుగూడ రావుసాహేబు సహాయార్థముపంపించిరి. ఈవిధముగ కాల్పిలో లక్ష్మీబాయివలన నూతనోత్తేజము గలిగెను; బహువిధసమరసన్నాహములు గావింపబడుచుండెను.

లక్ష్మీబాయి కాల్పిలో జేరుననువార్త ఝాన్సీకోటలో ప్రతిధ్వనింపగనే రోజుదొరగుండెలు ఝల్లుమనెను. కాల్పిలో యుద్ధప్రయత్నములు జరుగుచుంట తెలిసికొని యతడు ఝాన్సీకోటను రక్షించుకొనుటకు సర్వప్రయత్నములను గావించి కాల్పిపైకి బోవుటకు నిశ్చయించెను. అతడు తనసేనలను భిన్నభిన్నభాగములుగ విభజించి మేజరుగాల్ మేజరు అర్ మొదలగు వీరులను ముఖ్యాధికారులుగ నియమించి ఏప్రియల్ 25 వ తేదీని కాల్పిని ముట్టడించుట కాజ్ఞయిచ్చెను.

మహారాణి లక్ష్మీబాయి పీష్వాసైన్యమును తయారుచేయుచున్నదనియు, నామెతిరుగ ఝాన్సీని పట్టుకొనుటకు కృతనిశ్చయురాలై యున్నదనియు, తాత్యాతోపె, వానపురరాజు బాందానవాబు మొదలగువారపుడే సేనలతో కోంచ్ గ్రామమువరకు వచ్చిరనియు రోజ్ దొరకు తెలిసెను. వెంటనే యతడు మేజరుగాల్‌కు కొంతసైన్యమునిచ్చి కోంచ్‌గ్రామము పంపించెను. అచట నయిదువందలమంది విప్లవకారులుండిరి. ఇరుపక్షముల మధ్యను ఘోరయుద్ధము జరిగెను. చివరకు విప్లవకారు లోడిపోయిరి. కోట ఆంగ్లేయుల చేతులలోబడెను. ఈసేన బేత్వానదిని సమీపించుసరికి మేజరు అర్ సేనగూడ దీనిని కలిసికొనెను. వానపుర, శాహాఘురురాజులు విప్లవకారుల సహాయార్థము సేనలను కోంచ్‌గ్రామము పంపిరి. కాని వారచటకు జేరకుండగనే మేజరుఅర్ వారితో దలపడెను. కోటరా గ్రామమువద్ద యుద్ధము జరిగెను. ఆంగ్లేయులోడిపోయిరి. విప్లవకారులు కోంచ్‌గ్రామము చేరి తాత్యాతోపెను కలిసికొనిరి. ఇంగ్లీషు సేనలుగూడ కోంచ్ గ్రామము చేరెను. దారిలో వారు లోహారీ కోటను జట్టుకొనిరి. ఇది కోంచ్ గ్రామమునకు పదమైళ్ళ దూరములోనుండెను.

ఈ కోటలోనుండి యాంగ్లేయులు కోంచ్ గ్రామముపై కురుకుట చాల సునాయాసముగ నుండెను.

అక్కడనుండి కోంచ్ గ్రామముపైకి రోజుదొర సేనలను బంపించెను. విప్లవకారులు తమసేనల కగ్రభాగమందే యెక్కువ కట్టుదిట్టములను జేయుచుండిరను సంగతి గ్రహించి యతడు వానివెనుకభాగముపై బడుటకు దనసేనల నాజ్ఞాపించెను. కోంచ్‌కు పదునాల్గుమైళ్ళదూరములో నాంగ్లసేనలను నిలిపి నగపురము, చమేరే మొదలగు గ్రామములలో నొక్కొక్క భాగమునుంచి రోజుదొర యుదమునకు తయారయ్యెను. విప్లవకారుల సైన్యము కోంచ్ గ్రామములో కొద్దిగానుండెను. తాత్యాతోపె వానపురరాజులు గ్వాలియరునుండివచ్చు సేనల కెదురుచూచుచుండిరి. ఆంగ్లసేనలు వచ్చుచున్న వను వార్త వారికి తెలియుటతోడనే వారు తుపాకుల నొక్కసారిగా పేల్చుట ప్రారంభించిరి. రోజుదొర తనసేనలను విభజించి యనేకస్థానములం దుంచుటచే నివన్నియును వృథయయ్యెను. ఆంగ్లసేనలు నాలుగు మూలల నుండియు తుపాకులను, కాల్చుట మొదలిడిరి దీనితో విప్లవకారుల అశ్వికదళము చిందరవందరయై రణభూమి నుండి పరుగెత్త నారంభించెను. విప్లవకారు లొక్కప్రక్కనే గట్టుదిట్టముచేసిరి. పలు వైపులనుండియు నాంగ్లేయులు ముట్టడించుటతోడనే వారు మైదానము మీద పరుగిడ నారంభించిరి. పన్నెండు గంటలకు కోంచ్ గ్రామము నాంగ్లేయులు ముట్టడించిరి. తాత్యాతోపె, వానపురరాజు మొదలైనవా రాంగ్లేయుల నోడించుట కనేక ప్రయత్నములను చేసిరి. చివరకు వారు విఫలమనోరథులై సేనలను తీసికొని కాల్పికి బోయిరి. విప్లవకారుల ఫిరంగులు, గుండ్లు తుపాకులు మొదలగు యుద్ధసామగ్రియంతయు నాంగ్లేయుల వశమయ్యెను

మహారాణి లక్ష్మీబాయి కీయుద్ధముతో సంబంధమేమియును లేదు. రావుసాహేబు, బాందానవాబులే యీ యుద్ధమున కాధిపత్యమును వహించి నడిపించిరి. కాని వారైనను తగిన బందోబస్తు గావింపకపోవుటచే సైన్యమంతయు చిందరవందర యయ్యెను.

రోజుదొర కోంచ్ గ్రామమును పట్టుకొనినతరువాత కాల్పి పైకి బోవ నిశ్చయించెను. త్రోవలో నతనికి విప్లవకారు లనేకకష్టము

లను కలిగించుచుండిరి. అత డసామాన్యప్రజ్ఞ కలవాడు; యుద్ధచతురుడు. ఆటంకముల నన్నింటిని ఛేదించుకొనుచు నతడు కాల్పి సమీపించెను. ఈసమయమున నతనికి కమాండరిన్‌చీఫ్ డెబ్బదిరెండవ పటాలదళములోని రెండుభాగములను ఒక సిక్కు పటాలమును ఒంటెలదళమును పంపించెను. ఇట్లు సర్ హ్యూరోజు తన సేనలతో కాల్పిజేరి శత్రుబలమును దుర్బలస్థానమునుండి ముట్టడింప జూచుచుండెను.

లక్ష్మీబాయి పరిస్థితు లన్నింటిని చక్కగా గమనించుచుండెను. కోంచ్ గ్రామములో విప్లవకారు లోడిపోయి కాల్పికి పారి వచ్చుటతోడనే యామె రావుసాహేబుతో నిట్లు చెప్పెను. "కోంచ్‌యుద్ధములో మీరు గావించిన సమరసన్నాహము లేవియును బాగుండలేదు. ఈ సమయమందైనను మీరు సరియైన కట్టుదిట్టములను గావించినగాని లాభము లేదు. సరియైన శిక్షణము కట్టుబాటులు లేని సేన యెన్నటికిని జయింపనేరదు. యోగ్యమైన వ్యవస్థ యుండబట్టియే ఆంగ్లేయులు విజయులగుచున్నారు. ఆంగ్లసైన్యములోని సేనాపతు లందరును దమతమ పనులందును యితరపనులందును గూడ బహుకుశలురు. వారి సిపాయిలు యుద్ధకళాప్రవీణులు. ఆజ్ఞల నుల్లంఘించనివారు. వారి సర్వసైన్యములకు నొక్కడే సర్వాధికారి కలడు. అతని యాజ్ఞల ననుసరించియే సమరసన్నాహమంతయు జరుగుచుండును. మీరెంతకాలము మీ సేనలను అవ్యవస్థపాలుచేయుచు కేవలమొక మూకవలె నుంచుదురో అంతకాలము మీ రాంగ్లేయులను జయింపజాలరు. మీరు మొట్టమొదట యుద్ధప్రదేశమును పరీక్షించుకొని ఫిరంగులు వగైరాలను స్థాపించుటకు వేదికలను నిర్మించుకొనవలెను. అచ్చట బుద్ధిశాలురును కార్యకుశలురును నగు వీరులనే నియమించవలెను."

రావుసాహెబు సలహా కొంతవరకు నచ్చెను. కాని యతనిలో స్వాభిమాన, యీర్ష్యాపిశాచములు ప్రవేశించెను. విప్లవకారులలోనేమి ఆంగ్లేయులలోనేమి రణప్రౌఢులగువారిలో లక్ష్మీబాయిని

ుంచినవా రెవరును చేరని యుతడె యుగక పోలేదు. అయిననేమి! ర్వసైన్యాధిపత్యము నొక స్త్రీ కిచ్చుచో తన ప్రతిష్ఠకు భంగము చ్చునను దురభిమాన పిశాచ గ్రస్తుడగుటచే నతడే సర్వసైన్యాధి పత్యమును వహించి ముఖప్రీతికొరకు లక్ష్మీబాయిని నెట్లయినసంతోష పెట్టవలెనని రెండువందల యోంబది గుఱ్ఱపుదళము నామెకు స్వతం త్రముగ నిచ్చి యమునానదియొడ్డున నుండ నియమించెను. ఒక ప్రక్కను బాందా నవాబు సేనను, మరియొకప్రక్కను రోహిల్ఖండము ుంచి వచ్చిన రోహిల్లాలను, బంగాళాదేశపు కాల్బలమును నియమిం చెను. ఆంగ్లేయులువచ్చు మార్గమున బుందేలీ లుంచబడిరి. పెద్ద పెద్ద రంగులు వేదికలపై నమర్చబడెను. లక్ష్మీబాయి తన చిన్న సేనను సికొని వారి నందరను రణశూరులనుగ తయారుజేసి యుత్తరతీర మును సంరక్షించుటకు బూనుకొనెను.

ఏప్రిల్ 15 వ తేదీని ఆంగ్లసేనలు కాల్పీ సమీపించు ండెను. విప్లవ కారులు వారిపై దుముకుటకు సిద్ధముగా ుండిరి. గ్వాలియరునుంచివచ్చిన విప్లవసేన తోడనే 25 వ టాలపు కాల్బలముతో డీకొని యుద్ధముచేసెను. ఆంగ్లేయులుచాల ుంది మరణించిరి. అనేకులకు గాయములు తగిలెను. ఇంతమాత్రముచే ంగ్లేయులకెట్టి గొప్పనష్టమును వాటిల్లలేదు. ఆంగ్లసేనలు తండోప ండములుగా మిడుతల దండువలె వచ్చి పడుచుండెను.

కాని గ్వాలియరుసేన కింతటితో తల తిరిగిపోయెను. తమ ుయము భయము లేదనియు, జయము నిశ్చయమనియు వారు పొంగి వపుడు మైమరచి భంగును పూర్తిగా సేవించుచుండిరి.

16 వ తేదీని మేజరు ఆర్ సేనలు విప్లవకారులతో దలపడెను. ంతమంది ఆంగ్లేయులు చనిపోయిరి; మరికొందరకు గాయములు తగి ను. ఇంతలో సర్ హ్యూరోజు తన సైన్యముతో దయాపురమను ్రామము చేరెను. అచ్చట సేనలు విడిదిచేయుటకు చాల బాగుగ ండెను. అతడు వెంటనే విప్లవకారులతో యుద్ధమొనర్చి వారి డించెను. ఈయుద్ధములో చాలమంది విప్లవకారులు హతులైరి.

తక్కినవారు వెనుకకు మరలిరి. మేజరుఆర్ సేనకూడా విప్లవకారులపై పడి చాలామందిని సంహరించెను.

రోజుదొర యకాయకిని కాల్పికి పోవలెనను నిశ్చయమును మార్చుకొనెను. కాల్పిమార్గ మతిభయంకరము గా నుండెను. అతడు గలావలీ గ్రామము చాల బాగుండుటచే నచ్చట తన డేరాను స్థాపించెను; కోంచ్ గ్రామములో జరిగిన పరాభవమునకు విప్లవకారులెంతయో క్రోధోద్దీపితులై "యీసారి అంగ్లేయులను బూర్తిగా చిత్తుచేసెదము. లేదా మేము మా ప్రాణములను యుద్ధభూమిలో సమర్పించెదము" అని యుత్తరకుమార ప్రజ్ఞలను జేసిరి. బ్రిగేడియరు స్టువర్టు. లెఫ్టినెంటు కలనల్ రాబర్టుసన్, లెఫ్టినెంటు గార్డను మొదలగు నాంగ్ల సేనానాయకు లొకవంక విప్లవకారులను చావగొట్టుచు కాల్పిమీదకు బోవుచుండిరి. విప్లవకారులు తమ స్థానమును వీడి ముందుకువచ్చి యావేశముతో యుద్ధము చేయసాగిరి. దీనివలన విప్లవసైన్యములకు రక్షణస్థానము లేకపోయెను. ఈసమయమును కనిపెట్టి అంగ్లేయులు తమ తుపాకులను బారుచేసిరి. విప్లవకారు లెంత శౌర్యముతో యుద్ధముచేసినను లాభము లేకపోయెను. వారి కధిక నష్టము కలిగెను. వారు నేల విడిచి సాము చేసినట్లయ్యెను. కాల్పి సేనయొక్క యగ్రభాగమున కపజయము కలుగుటతోడనే విప్లవకారులు భయభ్రాంతులు కాజొచ్చిరి. బాందానవాబు, రావుసాహెబు పీష్వా మొదలగువారు పారిపోవలెనని యాలోచించుచుండిరి. రణచండిర తమ మధ్య నున్నదనియైనను వారు గుర్తింపరైరి. ఈ సంగతివిని లక్ష్మీబాయిపురుషుడైనరావుసాహెబుకు ధైర్యముచెప్పి "మీరిట్లుభయభ్రాంతులగుటకవసరములేదు! నాయుద్ధకౌశలమునుగూడకొంచెముబరీక్షింపగోరుచున్నాను" అని చెప్పుచు దన యశ్వరాజము నధిరోహించితన చిన్న సైన్యమును వెంటబెట్టుకొని ముందుకురికెను.

ఆమె విద్యుల్లతవలె మెరయు ఖడ్గరాజమును ఝుళిపించుచు నాంగ్లసేనల దక్షిణపార్శ్వముపై వాయువేగమున నురికిపడెను. ఈ భయంకర తేజమును జూచుటతోడనే అంగ్లసేన లొక్కసారిగ వెను

కు మరలెను. గొప్పగొప్ప ఆంగ్లశూరులు ఖడ్గప్రహారములచే నేల
గాల నారంభించిరి. హైటుఫీల్డు ఫిరంగులన్నియు నొక్కసారి కట్టు
డెను. ఫరంగి ఫిరంగి పాలకు లెచ్చటి వారచ్చట కొయ్యబొమ్మల
తె నిశ్చేష్టులై నిలచిపోయిరి. ఇంతేకాదు ! మహారాణి ఆంగ్లఫిరం
ులదాటి ఇరువది యడుగులవరకు నభిమన్యునిపగిది విరోధి సైన్యము
ను ఛేదించుకొనుచు పోయి శత్రుసంహారము జేయుచుండెను.
ంహారాణియొక్క యీ యసామాన్య ప్రతాపమును జూచి మిగిలిన
ాల్పిసేనలుగూడ ధైర్యమును వహించి శత్రువుపైబడెను. ఇరుపక్షు
ులవారును భయంకర యుద్ధమును సాగించిరి. మహారాణి తన
యశ్వరాజమును వాయువేగమున బరువెత్తించుచు, తన యద్భుత
స్త్రనైపుణ్యముచే శత్రువు నురుమాడుచు శత్రుఫిరంగులన్ దార్కొని
పు డాపరస్త్రీని, ఆయావేశతేజమును, ఆశౌర్యలక్ష్మిని జూచి
పేష్వాయొక్క యితర సేనానాయకులుగూడ నాంగ్లేయులపై కురి
ి. విప్లవకారులు జొన్నచేనుపై కురుసు మిడుతలదండువలె నొక్క
ారిగా నాంగ్లసేనపైబడిరి. ఆసమయమున జరిగిన ఘోరసంగ్రామము
లన విప్లవకారుల విజయము మఱిచేతిలోనున్నట్లు కాన్పించెను. మహా
ాణి దంతములతో కళ్లెమును కరచిపట్టి యశ్వరాజము నతిరయ
ున బరువెత్తించుచు సవ్యసాచియై రెండుజేతులతోను దళతళ
ెరయు కరవాలము నాకాశ మండలమున ద్రిప్పుచు హననకర్మతో
ాహవరంగమున దాండవ మాడుచుండ ప్రత్యక్ష కాళికావతారము
తె మూర్తీభవించెను. ఆ యుగ్రస్వరూపమును జూచియే శత్రు
ేనలు సగము చచ్చుచుండెను. ఈయుద్ధములో నాంగ్లవీరుల పీచ
ణచ బడెను, ఫిరంగులవద్ద చావగా మిగిలిన ఆంగ్లఫిరంగి వ్రేటు
ాండ్రు హతవీర్యులై పరుగిడనారంభించిరి. గుట్టములపైనున్న ఫిరం
ులన్నియు చెల్లాచెదరైపోయెను. ఆంగ్ల సేనలో హాహాకారము
యలుదేరెను. ఇట్లుండ బ్రిగేడియరుస్టుఅర్టు తన గుఱ్ఱమును పరుగెత్తిం
ుకొనుచు వచ్చి ఫిరంగి వేటుకాండ్ర ననేకవిధముల యుత్సాహ
రచెను; వారు కొంత ధైర్యమును దెచ్చుకొని మరల ఫిరంగులను
ేల్చనారంభించిరి. లక్ష్మీబాయి పేష్వాసేనను తీసికొని యతి వేగ

ముతో నాంగ్లసేనలపై బడెననియు తమ ఫిరంగులన్నియు కట్టుబడె ననియు వినుటతోడనే సర్ హ్యూరోజు గుండెలు పీచుపీచు మనుచుం డెను. వెంటనే యతడు ఒంటెల దళమును తీసికొని తానే దానికి సైన్యాధిపతియై యతివేగమున వచ్చి కాల్పి సేనపై బడెను. విప్లవసేనలు చాల కాల మాంగ్లసేనతో ఘోరయుద్ధము జరిపెను. ఇంతలో వారిపై నెనుబదియారు యిరువదియైదు నెంబరు పటాలములలోని శూరులు గూడ వచ్చిపడుటతోడనే విప్లవకారులు చిందర వందర కాజొచ్చిరి. సర్ హ్యూరోజుయొక్క ఒంటెలదళము పైనుండి గుండ్లవర్ష మతి తీవ్రముగా విప్లవకారుల నొప్పించెను. కాల్పిసేనలు పారిపోవ జొచ్చెను. లక్ష్మీబాయి తన సేనలకు దీసి కొని ఆంగ్లేయుల ఫిరంగుల నణచివేసి వారిని వెనుకకు గొట్టుట కనేక ప్రయత్నములను జేసెను. కాని పీష్వాసేనల సాహస మడుగుటచే వా రామెతో రాజాలక యామెకెట్టి సహాయమును జేయరైరి! ఆమె యొక్క తెగువ యెంతసేపు ముందుకు పోగలదు! దాని వలన లాభ మేమియును లేదని యామె కూడ నిరాశచేసికొని పీష్వాడేరాకు మరలెను. కాల్పిసేనలు పారిపోవుటను జూచి రోజ్ దొర తనసైన్య ములతో నాలుగువైపులను వారిని ముట్టడింప నారంభించెను; విజ యోత్సాహముచే నాంగ్లసేనలు శత్రుసంహారమునందు తమ కసిదీర్చు కొనుచుండిరి. వారికి దొరికినవారినందరను చావగొట్టిరి. వెయ్యిమంది విప్లవకారులు భయభ్రాంతులై యమునానదిలో బడిరి. పీష్వాసేన యెంత యున్ననేమి? వారి కేశిక్షయును లేదు. కనుకనే సుశిక్షితులైన సర్ హ్యూరోజు తన సేనలతో వారిని సునాయాసముగ నోడించెను.

విప్లవకారులను యుద్ధస్థలమునుండి తరిమివేసి కాల్పిలో బ్రిటిషుజెండా నెగురవేయుటకు సర్ హ్యూరోజు నిశ్చయించి బ్రిగేడి యరుస్టువర్టును యమునానదిరొడ్డునుండి రమ్మని నియమించి తాను స్వయముగా కాల్పిచేరెను. ఆంగ్లేయులు పట్టణములో స్వేచ్ఛగా బ్రవేశించిరి. విప్లవకారులు కొంతసేపు పోరాడి పారిపోయిరి. బాందా నవాబు రావుసాహేబు పీష్వా, లక్ష్మీబాయి మొదలగు వారతి

మత్కారముగా నంతకుమునుపే కోటను విడిచిపోయిరి. ఆంగ్లే యులు కోటను యుద్ధముక్కరలేకుండగనే స్వాధీనము చేసికొనిరి. పుసాహెబు తాత్యాతోపే మొదలగువారు సంవత్సరము పొడు నను కష్టపడి సంపాదించిన యుద్ధసామగ్రియంతయు నాంగ్లేయుల మయ్యెను. ఆంగ్లేయులకు ఒక్కసారి 60000 పౌనులమందు ల్పీకోటలో లభించెను దీనినిబట్టి ఫిరంగులు. తుపాకులు; స్త్రలు మొదలగునవెన్ని వారికి దొరకెనో మనమూహించు కొన చ్చును. యథార్థమైన శిక్షణ లేకపోవుటయే విప్లవసేనలోడిపోవు స కారణమని దీనివలన పూర్తిగా స్పష్టమగు చున్నది.

సర్ హ్యూరోజు అనేక కష్టములను సహించి కాల్పీయుద్ధములో యించినందులకు గవర్నరు జనరల్ కానింగు వాని నిట్లభినందించెను, నేటివరకును మీరు గాంచుచున్న జయపరంపరలలో నీవిజయ మతి ముఖ్యమైనది. ఈవిజయమునకు నేను మిమ్ములను మీతో పనిచే శూరులగు సైనికులను నెక్కువగా నభినందించుచున్నాను.” ఈ కారముగా సర్ హ్యూరోజు మధ్యభారతదేశములో విప్లవకారుల దర నణచివేసి బ్రిటిషుజండా స్థాపించెను. తరువాత కమాండ చీఫ్ కాంబెల్ తన స్వాధీనములోనున్న సేనలను రెండు భాగ లు చేసి ఝాన్సీగ్వాలియరులను బందోబస్తుచేయుటకు బంపించెను. గ్రోజు యుద్ధము మొదలయినది లగాయితు కఠిన బరిశ్రమ యుచుండుటచే నలసిపోయి సెలవుదీసికొని బొంబాయికి పయన మయ్యెను.

ఝాన్సీ లక్ష్మీబాయి

౭

గ్వాలియరుయుద్ధము—లక్ష్మీబాయివీరశయ్య.

కాల్పిలో బ్రిటిషుజండా యెగురవేయబడెను. రావుసాహెబు యుద్ధములో చనిపోగా మిగిలిన సేనలతో పారిపోయి గ్వాలియరుకు నలుబదియారు మైళ్ళ దూరములోనున్న గోపాలపురమను గ్రామమును జేరెను. లక్ష్మీబాయికూడ నతనితోడనే యుండెను. పీష్వా సేనానియగు తాత్యాతోపె కోంచ్ గ్రామములో నోడిపోయినతరువాత నతని ముదుసలి తండ్రిని కలుసుకొనవలెనని చర్ఖియను గ్రామముకు బోయెనట. కాల్పిపరాభవమును వినుటతోడనే యాత డత్యాతురతతో పరుగెత్తుకొని వచ్చి గోపాలపురములో పీష్వాను కలుసుకొనెను. బాందా నవాబుకూడ పరుగెత్తుకొనుచు గోపాలపురము జేరెను:

రావుసాహెబు, బాందానవాబు, తాత్యాతోపేలు ముగ్గురును కలసి ముందుచేయవలసిన కర్తవ్యమును గురించి తెన్నుగానక నేమి చేయుటకును తోచక దీర్ఘాలోచనలను సలుపుచుండిరి. 1856 జూను నెల మొదలు ఉత్తరహిందూస్థానమందెచ్చటజూచినను సాగరు, కాల్పి, ఝాన్సీ, ఆగ్రా, లక్నో, కాన్పూరు మొదలగు ననేకస్థలములందు విప్లవజండా యెగురుచుండెను. కాని యిప్పుడు 1858 లో తిరుగ నాంగ్లసామ్రాజ్యము ప్రతిష్ఠింపబడెను. ఎచ్చట జూచినను యూనియన్ జాక్ పతాకమే యెగురుచుండెను. విప్లవకారుల సైన్యములు చాలవరకు యుద్ధములో చనిపోయెను. మిగిలినవన్నియు చెల్లాచెదరై పోయెను. వారికోటలు, వారిపట్టణములు, వారి ధనము, వారి ఫిరంగులు, మందుగుండుసామాగ్రి యంతయు నాంగ్లేయులవశమై పోయెను. ఇందువలనశత్రుసేనలంతకంతకు బలపడుచుండెను. యుద్ధము చేయుటకా ఆయుధములు లేవు; ధనము లేదు; సైన్యము లేదు. ఊరకొనుటకా వీలులేదు. ఆంగ్లేయులు లోకవంక తరుముకొనివచ్చు

డిరి. ఇట్టి సంకటసమయములో నేమియును దోచక రేయిం
పైన పేర్కొనబడిన విప్లవనాయకులు ముగ్గురును గ్రామాగ్రస్త
దశ్రముఖులంగి "నీవేతప్ప నితఃపరంబెరుంగ దీనునిన్ గావవే"
చందమున చింతానిమగ్నులై యుండిరి.

కాని వారిపరిక్రనున్న సింగపుగొదమ మేల్కొనియే
ండెను; రాణీలక్ష్మీబాయి హృదయమునుండి పొంగి పొంగి తేజ
నుండిన క్షాత్రతేజ మామెను దప్ప మరెవ్వరికి దృగ్గోచరము
లదు!

ఆమె జయాపజయములకు వెరువక సమయము దొరకినపుడెల్ల
గ్లేయులతో యుద్ధముచేయుటకే దృఢనిశ్చయురాలై యుండెను
రోమణివలె మరియొక సారి రణరంగమున కురికి తన యద్వితీయ
ర్యలక్ష్మిని బ్రదర్శించి విజయలక్ష్మిని బడయవలెనని లక్ష్మి సదా
చుచు కాలము కొరకు వేచియుండెను.

రావుసాహెబు కీర్తిశాంతా క్రాంతుడై యున్నాడను సం
యామెకు దెలియుటతోడనే ఆమె రావుసాహెబు డేరాకు స్వయ
గా బోయి యతని నిట్లుపశమింపజేసెను.

"నేటివరకును శౌర్యమును జూపిన మనవీరు లందరు నేదో
క యభేద్యమైన గోట నాశ్రయముగా దీసికొనిరే యట్లుచేసిరి
సల్మానుల నోడించి హిందూసామ్రాజ్యమును స్థాపించిన ఛత్రపతి
శ్రీశివాజీ మహారాజు గూడ సింహగఢ, రాయగఢ, తోరణ
దలగు కోటలను బట్టుకొనెను. మొట్టమొదటనే యత డాత్మరక్ష
ను, యుద్ధము చేయుటకును యోగ్యమగు ప్రచండదుర్గములను
రశము చేసికొనెను. తరువాత నతని పరాక్రమమును శౌర్యమును
పి సామ్రాజ్యమును స్థాపించెను. కనుక నీప్రాచీనయనుభవ
ు బట్టికూడ కోటలేకుండ మనము యుద్ధముచేయుట వృధయని
మగు చున్నది. ఝాన్సీ కాల్పీలవంటి యసామాన్య దుర్గ
ు మనచేతులలో నుంటచేతనే మన మింత కాల మాంగ్లేయు
తో ఘోరయుద్ధమును చేయగలిగితిమి. మన దురదృష్టముచే

నిప్పు డవి మనచేతులలోనుండి జారిపోయినవి. కనుక మన మిప్పుడొక ప్రచండదుర్గమును బట్టుకొనుట ముఖ్యావసరము. మన మిప్పుడెచ్చటికి పారిపోయినను ఆంగ్లసేనలు మనలను దరిమి నాశము జేయువరకు నూరకుండవు. ఏమి జరిగినను జరుగుగాక! మన మెట్టిఫలమును గురించియు ధ్యానింపక నిప్పుడేదో యొకకోటను పట్టుకొనవలెను. దానిని మద్దతుగా తీసుకొని యాంగ్లేయులతో బోరి విజయమును సంపాదింపవలెను. ఇదియే మన మిపుడుచేయవలసిన కర్తవ్యము. లక్ష్మీబాయి చెప్పిన యీ సలహా వారికందరకును క్రొత్తశక్తిని గలిగించెను. వారు దాని నామోదించి యేకోటను పట్టుకొనుట యోగ్యమను విషయమును మరల నామెనే యడిగిరి. ఈసమయమున ఝాన్సీ లేక కాల్పికోటలను బట్టుకొన యత్నించుట శత్రుసమ్ముఖమున బడుట తప్ప మరొండు కానేరదు. గ్వాలియరుకోటను ముట్టడించి సింధియా సర్కారు యొక్కయు నతని సైన్యముయొక్కయు సహాయమును దీసికొనవలెను; అచట రాతికోట నాశ్రయముగా జేసికొనుచో మనము కొంతకాలము యుద్ధము సాగింపవచ్చును; విజయమును పొందగలమను యభిలాషగూడ నప్పుడు మనకు బూర్తిగా గనీలు గలదు." అని యామె ప్రత్యుత్తర మిచ్చెను. ఆమె యొసగిన యద్భుతసలహానుగురించి కలనల్ మేలిసన్ యిట్లు వ్రాయుచున్నాడు:

"విప్లవనాయకులకు పరిస్థితులన్నియు జాల విషమముగను, అపాయకరముగను కాన్పించెను. కాని ప్రతి అపాయమునకు నేదో యొక యుపాయము తట్టుచుండును; అట్లే యత్యంత సాహసముగా గోచరించినట్టి యొక యుపాయము నా విప్లవనాయకులలో నొకరు కనిపెట్టిరి. దాని నెవరు కని పెట్టిరో దృఢముగా తెలియదు; కాని యావిప్లవనాయకులగు పీష్వా, బాందానవాబు, తాత్యాతోపె, లక్ష్మీబాయిల నలువురి పూర్వచరిత్రలను బట్టి పరిశోధించినచో మనము రావుసాహెబు పీష్వా, బాందానవాబుల శక్తిసామర్థ్యములను గురించి యాలోచింప నవసరమే లేదు; అట్టి సాహసము, అట్టి దూరదృష్టి, అట్టి నిపుణతగల పథకమును గనిపెట్టుటకు గావలసిన ధీశక్తి

శీలముగాని వారిలో లేదు. ఇక మిగిలిన తాత్యాతోపె లక్ష్మీ
ంలలో తాత్యాతోపెను గూడ మనము విడచిపెట్ట వచ్చును.
కట్టి ధైర్యసాహసములు లేక పోలేదు; కాని యతని జీవితములో
ే కలిగిన జయ పరంపరలలో నత్యంత ప్రధానమైన యీ
నమై యతడు తనను గురించి వ్రాసికొనిన స్మరణములలో నెచ్చ
తానే దానినిర్వహించినట్లు పేర్కొనియుండ లేదు. ఇక ఝాన్సీ
బాయికే ఈమహోత్కృష్ట కార్యములకు గావలసిన ధీశక్తి,
సాహసములు, ఆశాపాశములను ఛేదించుట మొదలగు సద్భుత
ం చెల్లును. ద్వేషము, పగదీర్చుకొనుట శత్రురక్తమును జుర్రు
ంలెననుకోరిక జయించుట కేమాత్రమవకాశమున్నను నమ్మొట
ు చేయవలెనను నిచ్ఛ మొదలగువానిచే నామె యీ కార్యము
బోత్సహింపబడెను; జయించుట కామెకుగల యవకాశముల
ం గుర్తింప గలిగెను. తాననుకొనినట్లు మొదటిదెబ్బ గూబ
్యమనునట్లు తగులునెడల యదృష్టము మారిపోవచ్చునని కూడ
ం తలచెను. తనస్నేహితులలో నొకడగు రావుసాహేబు
్పై నామె కపారమైన పలుకుబడి గలదు. ఆమె చెప్పినట్లతడు
చుచుండెను విప్లవకారులు గోపాలపురములో చేయనిశ్చయించు
న సాహసకార్యమును ధైర్య స్థైర్య రాశియగు లక్ష్మీబాయిరూ
ించి తనస్నేహితుల నందర నొప్పించెనను నూహ సత్యమే
నుట కెట్టి సందేహమును లేదు". రావుసాహేబుపీష్వా, తాత్యా
ఫే లీయుక్తికి మహారాణి ననేకవిధముల ప్రశంసింపజొచ్చిరి. వా
స్రుకు నామె సలహాను బూర్తిగ నామోదించిరి. తాత్యాతోపె యిది
ో ననేకసారులు గ్వాలియరు రహస్యముగా వెళ్ళి యచ్చట
్భరు యొక్కయు సేనల యొక్కయు మనోగతమును గ్రహించి
యుండును. ఈవార్తవినుటతోడనే పీష్వాసైన్యములోని సరదారు
గూడ కొంత జయాభిలాష జనించెను. ఈవిధముగా మహారాణి
హా ననుసరించిగ్వాలియరుకోటను పట్టుకొనవలెనను కృతనిశ్చయ
తో వారందరును గ్వాలియరుపైకి దండువెడలిరి.

గ్వాలియరు మహారాజా పేరు జయాజీరావు సింధియా. ఈ జయాజీరావు యింగ్లీషువారిచే నోడింపబడి వారి రెసిడెంటు యాజ్ఞానువర్తియై మెలగుచు పేరుకు రాజ్యమును తానే చేయుచుండెను. ఇతడుబహుబుద్ధిమంతుడు, పరాక్రమవంతుడు. మీరటు, ఢిల్లీ మొదలగు ప్రదేశములలో విప్లవము బయలుదేరుటతోడనే సింధియా సర్కారు సేనలలో గూడ నలజడి బయలుదేరెను. ఇతని సైన్యము 10000 మంది యుండెను. వీరందరును గూడ బ్రిటిషు ప్రభుత్వముపై దిరుగబాటు చేయనుత్సహించుచుండిరి. కనుక జయాజీరా వీసంగతి కనిపెట్టి తన సైన్యములో చాల భాగమును లెఫ్టినెంటు గవర్నరు సహాయము కొరకు ఆగ్రా పంపించెను. మరికొంత భాగము నిటావా ప్రాంతమునకు బంపెను. జయాజీరావు యింగ్లీషువారి కత్యంతస్నేహితుడు. అతని దివాను దినకరరావు రాజకీయ ధురంధరుడు. వీరిరువురును గ్వాలియరులో విప్లవము రాకుండ ననేక ప్రయత్నములను జేయుచుండిరి; చివరకు జూను 14 వ తేదీని సిపాయిలు తిరుగుబాటు చేసి యాంగ్లేయుల భవనముల నంటించి మేజరు బ్లేకు, పెరీఫ్, కప్తను హాకిన్సు, స్టువర్టు మొదలగు నధికారులను చావగొట్టిరి. కప్తను మేక్ఫరుసను రెసిడెన్సిలోనున్న ఆంగ్లస్త్రీలను, పురుషులను, పిల్లలను పెద్ద సైన్యముతో ఆగ్రాకు బంపివేసెను. ఈ సందర్భములో జయాజీరావు ప్రభుత్వమువారికి చాల సహాయము చేసెను. ఇంతేకాక విప్లవనాయకుల నోడించి వారి ప్రయత్నములను విఫలము గావించెను. విప్లవకారులు సింధియాసర్కారును తమకు నాయకత్వము వహింపగలసినదనియు తన రాజ్యము తనకు సునాయాసముగా రాగలదనియు నెన్నిసారులు చెప్పినను వినక తన ప్రభుభక్తిని బ్రకటించెను. అతడు విప్లవకారుల కెంతమాత్రము నవకాశ మీయలేదు. సేనయంతయు నాంగ్లేయులకు విరోధులుగనే యున్నను జయాజీరావు, మంత్రి దినకరరావు మాత్రమే వారిప్రయత్నములను సాగనీయలేదు. కాని సైన్యమంతయు విప్లవముకొర కెదురుచూచుచుండెను. ఇట్టి సమయములో నొకటి రెండుసారులు తాత్యాతోపె గ్వాలియరు రహస్యముగా బోయియుండెను. అచ్చటి సరదారులందరును సమయము వచ్చి

ుడు మీకు సహాయము జేయుటకు మేము సంసిద్ధులమై యున్నాము”
వాగ్దానము చేసి యుండిరి.

ఈవిధముగా గ్వాలియరులో నొక అగ్నిపర్వతము లోలోన జ్వలించుచు సమయము కొరకు నిరీక్షించుచుండెను. మహ్రాజు విప్ల ం నొకపక్క నులిమివేసినను మరియొకపక్క నది రాజుచునే ంన్నది. అయోధ్యప్రాంతమునసున్న రోహిలాలు, కాల్పినుండి ిపోయివచ్చిన రావుసాహేబు సేన, సింధియాసర్కారు సేన యీ ందును గలసినచో బ్రిటిషుప్రభుత్వ మెచ్చట నుండెడిదో మనము ప్రజాలము. కనుకనే గ్వాలియరు రెసిడెంటు మేక్ఫరుసను గ్వాలి రులో కూడ నొక యాంగ్లసైన్యము నుంచవలసినదని గవర్నరు రలుకు జాబు వ్రాసెను. ఆసేన వచ్చులోపలనే గోపాలపుర లో గ్వాలియరుపై దాడుటకు నిశ్చయింపబడి పీష్వాసైన్యము సిం రూ ప్రభుత్వములోని అమన గ్రామమువరకును వచ్చెను. తాత్యా ోపే యింతకుపూర్వము గ్వాలియరు వెడలి దర్బారులోని ముఖ్యుల దరను కలుసుకొనినట్లు మనము వినియే యుంటిమి. పీష్వాసైన్య ను వారందరు నాహ్వానించుచునే యుండిరి; రావుసాహేబు పీష్వా రాజీరావు కిట్లొక జాబు వ్రాసి పంపెను. “నేను నీవద్దకు స్నేహ వముతోనే వచ్చుచున్నాను. నీవు మన పూర్వపు బాంధవ్యమును రించుకొని నాకీసమయమున సహాయము చేయవలెను. అప్పుడు ు దక్షిణమునకు పోగలుగుదును.” కాని యీ యుత్తరమునకు సరి ంన సమాధానము నీయక దీనిని రెసిడెంటుకు తెలియజేసి మంత్రి ంన దినకరరావు అకటావికటముగా సంచరించెను. కాని పీష్వా ంధియా తన పూర్వులకు నౌకరనియు, తప్పక సహాయముచేయునని ు దలంచి మే 27వ తేదీని అమన గ్రామములో బ్రవేశించెను. కాని ంధియారొక్క ను బేదారు కాల్బలమును, అశ్వికదళమును తీసి 'ని యతని మార్గమును నిరోధించెను. రావుసాహేబు పీష్వా తన ోదాను చూపుచు నతని నిట్లు ప్రశ్నించెను. “నన్ను నిరోధించు ు నీ వెవ్వడవు? సింధియా దినకరరావులకు నేనేమి తెలియజేసితిని? ిరి యంతర మేమి? నా యంతర మేమి? నన్ను వా రెట్లు నిరో

ధించగలడు! నేను రావుపంతు ప్రధాన పీష్వానని నీవు గుర్తెరుంగ వలెను. నేను స్వారాజ్య, స్వధర్మముల కొరకు రణకంకణమును ధరించి యున్నాను. సింధియాయొక్క పూర్వులు మాకు చాకిరీచేసిరి. మేమే యతని కీరాజ్యము నిచ్చితిమి. సింధియా సేన యంతయును మాలో కలసిపోయెను. ఆసైన్యాధికారులనుండి నావద్ద కాహ్వానపత్రములు వచ్చెను' తాత్యాతోపె ముందుగా గ్వాలియరుకు బోయి యధికారుల నందరను గలుసుకొని వారి మనోగతములను దెలుసుకొని వచ్చెను. కనుక మేమిప్పుడు తయారై వచ్చితిమి.

మాతో యుద్ధము చేయవలెనని నీ కేమైనను కోరికగలదా?" రావుసాహెబు పీష్వాయొక్క యీ గంభీరవచనములను విని యా సుబేదారు మాట్లాడజాలకపోయెను. పైగా పీష్వాయొక్క ప్రచండ సేనతో పోరి లాభములేదనిగూడ యతడు గ్రహించి యుద్ధప్రయత్న ములను విరమించుకొనెను. పీష్వా సైన్యము మే 30 వ తేదీని గ్వాలియరు కారు మైళ్ల దూరముననున్న బడాగావు అను చోట విడిసెను.

పీష్వాసింధియా సర్కారుకు వ్రాసినయుత్తరముమీద వాదోప వాదములు జరిగెను. సింధియాయొక్క సరదారు అందరు పీష్వాకు సహాయము చేయవలెననిరి. ఒక్క దినకరరావు, జయాజీరావులు మాత్రమే పరప్రభుత్వదాస్యమున కొడిగట్టిరి. పీష్వాకును తనకును గల ప్రాచీనసంబంధమును గాని స్వధర్మ, స్వరాజ్యాశయముల కొరకు పీష్వా పోరుచున్నాడను దృష్టిగాని సింధియా కంతమాత్రమును లేకపోయెను. అతడు విప్లవకారుల కెట్టి సహాయమును జేయకపోవుట యేగాక వారితోపోరి వారినోడించెదనని శపథము చేసెను. అతడు వెంటనే పొలిటికలు ఏజంటు మేక్ఫరుసను కీవిషయములను తెలియ పరచి యింగ్లీషుసేనలు వచ్చువరకును తాము విప్లవకారులతో యుద్ధము నకు దలపడక పట్టణమును జాగ్రత్తగా కాపాడుకొనుచు యిరువురును కలసి వారిపై నొక్కసారి పడవలెనని నిశ్చయించుకొనిరి. కొద్దిమంది మహారాష్ట్రసిపాయిలను మాత్రము పీష్వా మార్గము నడ్డగించుటకు బంపిరి. కాని సింధియాయొక్క సరదారులు కొందరు వెంటనే

ష్వాతో యుద్ధముచేయవలెనని ప్రోత్సహించిరి. దినకరరా విది
దని వారించుచున్నను జయాజీరావు వినక సమరసన్నాహములను
వించి స్వయముగా తాను యోధవేషమును ధరించి మొలకు ఖడ్గ
ను వ్రేలగట్టి గుఱ్ఱముపై నెక్కి తన సర్వసేనలను దీసికొని జూన్
టవ తారీఖున బహాదరుపుర మను గ్రామమున విప్లవకారులతో
పడుటకు సిద్ధ మయ్యెను. అతనివద్ద నారువేల కాల్బలమును
న్నిండువందల గుఱ్ఱపుదళమును యేడు పెద్ద పెద్ద ఫిరంగులును
ండెను. అతడు సేనకంతకును క్రమమైన శిక్ష నొసగెను. అతని
ంగులకు ప్రాచీన ప్రాశస్త్యముగలదు. విప్లవకారుల నొక్కసారి
ల్చివేయవలెనని యతడు ఫిరంగుల నన్నిటికంటెను ముందు పెట్టించె
వెంటనే వేలకొలదిగుండ్లు పీష్వా సైన్యముపై గురిపింపబడెను.
వుసాహెబు పీష్వా తాత్యాతోపే లిద్దరును సింధియామహారాజు
ంతో యుద్ధమునకు డీకొనునని తలంపరైరి. ఈగుండ్లు తమ గౌరవా
మనకై పేల్చుచున్న నమస్కారములు (Salutes) అని వారను
ని యుద్ధమున కాజ్ఞాపింపలేదు; ఇంతలో సింధియా ఫిరంగు లిను
డించుచు పీష్వాసైన్యమును సమీపించుచుండెను. పీష్వాసైన్యములో
కలము బయలుదేరెను. రావుసాహెబు పీష్వా కీసంగతి తెలియుట
డనే విచారాక్రాంతుడై కర్తవ్య విమూఢుడై యుండెను.

కాని సహస్రాక్షివలె సదా మేల్కొనియే యుండు లక్ష్మి
యి యావంతయు చలింపక సైన్యముల నాయత్తము జేయుచుండెను.

మహారాణి రావుసాహెబు పీష్వాను ప్రోత్సాహపరచి
తనిని గ్వాలియరుపైకి తీసికొనివచ్చినను సైన్యమంతయు నామె
ధీనములో లేదు. ఆమె నిరుపమాన ధైర్య, శౌర్యములనుజూచి పీష్వా
నామె సలహా తన కవసరమగుటచే దీసికొనెనేగాని యామె చెప్పిన
ంతయు చేయుచో దనప్రతిష్ఠకు భంగమువచ్చునని దురభిమాన పూరి
డై యట్లు చేయకుండెను. కనుకనే యీసమయమునకూడ పీష్వా
న్యములో క్రమమేమియును లేకపోయెను. అయిన నీవార్త వినుట
డనే లక్ష్మిబాయి తనతో రెండుమూడువందల అశ్వదళమును దీ

కొని యత్యంత రయమున సుప్రోత్థితసింగి చందమున సింధియాసైన్యముపై బడెను. తాత్యాతోపె కూడ తనసైన్యమును భిన్న భిన్న భాగములుగా విభజించి శత్రుసైన్యములను మార్కొనెను. లక్ష్మీబాయి సుశిక్షిత మగు తనసైన్యమును దీసికొని సింధియాఫిరంగులపై బడుటతోడనే వారు పికాపికలై పరువిడనారంభించిరి. సింధియా తరఫున పోరుచున్న మరియొక సైన్యముగూడ తాత్యాతోపె సేనలను జూచుటతోడనే పలాయనమయ్యెను. కాని జయాజీరావు చాలశూరుడు. అత డావేశముతో దనసైన్యమును ముందుకుదీసికొనివచ్చి విప్లవసైన్యముతో హోరాహోరీగ బోరాడసాగెను. ఒకప్రక్క శూరాగ్రేసరుడగు నొక రాకుమారుడు ప పన్నెండువందలమంది జగజెట్టీలవంటి సిలేదారుపటాలముతో యుద్ధముచేయుచుండెను. మరియొకప్రక్క దైవోపహతురాలగు నొక యనాథబాలిక రెండమూడువందల రణకుశలురతో యుద్ధమునకు దలపడెను. జయాజీరావు ప్రభుభక్తితత్పరుడై పోరుచుండెను. లక్ష్మీబాయి స్వరాజ్య, స్వధర్మ పక్షాదములకొరకు బ్రాణముల నర్పింపనుండెను. ఇట్లిరుపక్షములవారి కరవాలములును గొంతసేపు నరశిరో ఖేలనతత్పరమై యుండెను. సింధియాయొక్క సేన లచిరకాలములోనే యలసట జెంది వెనుకాడుచుండ లక్ష్మీబాయియొక్క వీరు లుక్కడక్క శత్రుసేనలను స్వాహా చేయ నారంభించిరి. ఇక లాభము లేదని గ్రహించి జయాజీరావు దివాను దినకరరావు మొదలగువారిని వెంట బెట్టుకొని ధౌల్పురమార్గమున ఆగ్రాకు బారిపోయి మిత్రులగు ఇంగ్లీషువారి శరణుజొచ్చెను.

ఈ వార్త గ్వాలియరులో తెలియగనే రాజమహలులోని వారందరు హాహాకారములు చేయ నారంభించిరి. అంతఃపుర స్త్రీలు ఆత్మరక్షణార్థమై నరవరయను గ్రామమునకు బారిపోయిరి. విప్లవకారు లత్యుత్సాహముతో గ్వాలియరు పట్టణములో బ్రవేశించిరి: గ్వాలియరులోనున్న సరదారులు, రాజనీతి కోవిదులు తదితర సిపాయిలు మొదలయిన వారందరును గూడ తమయానందమును వెలిబుచ్చ నారంభించిరి, వెంటనే గ్వాలియరు సేనలన్నియు పీష్వానాహ్వా

ుచు నమస్కారార్థము Salutes) ఫిరంగులను పేల్చుచుండిరి.
్ర సాహేబు పీష్వా యెట్టియాటంకమును లేకుండ పట్టణము నతి
వముతో బ్రవేశించెను. ప్రజలందరు నతనినే తమ ప్రభువుగ
రించి యానందమున నోలాడుచుండిరి. పీష్వా రాజమహాలులో
వేశించి జయపతాకను నచ్చట స్థాపించెను. మహారాణి లక్ష్మి
ఖు 'నవల్ఖా' యను తోటలో విడిది చేసెను. తదితరు లంబరును
న భవనముల నాక్రమించుకొనిరి. ఈ విధముగా పీష్వాకు సునా
సముగా సింధియా యొక్క రాజధాని లభ్యమయ్యెను. స్వధర్మ
రాజ్యాదర్శకమైన జెండా యెత్తబడెను.

ఈ విధముగా పట్టణము నాక్రమించుకొనిన తరువాత తాత్యా
బపైకి కొంత సైన్యమును పంపెను. కోటలోని యధికారులందరు
వరకే తాత్యాతో నేకమగుటచే కోట సునాయాసముగా నతని
మయ్యెను. తాత్యా వచ్చుటతోడనే దుర్గమద్వారము లన్నియు
నికొరకు తెరచివేయబడెను. కాని దుర్భేద్యమైన గ్వాలియరు
త్తి కోటయు, నగణిత యుద్ధసామగ్రియు, సైన్యమును విశేషధన
ను తమ యధీన మగుటచే తాత్యాకు కొంత గర్వము కలిగెను.

విప్లవకారులు పట్టణములో బ్రవేశించుటతోడనే ఆంగ్లాధి
రి యుండు రెసిడెన్సీని తగులబెట్టిరి. అందులోనున్న సామగ్రి
ంతయు దోచుకొనిరి. సింధియా సర్కారుయొక్క పురాణరాజ
హాలు, ఆంగ్లాధికారుల భవనములు, దినకరరావు మొదలగువారి
వేళీలు మొదలైనవి మట్టిపాలు చేయబడెను.

ఈ ప్రకారముగ గ్వాలియరు విజయముపూర్తియగుటతోడనే
ధియా యధికార మంతరించి పీష్వాయధికారము స్థాపింపబడెనని
చించు విజయధ్వానములు చెలరేగెను. దర్బారులోని గొప్పగొప్ప
దారులును, జాగీరుదారులును, సైన్యాధికారులును రావింపబడిరి.
ధియా సర్కారు ఖైదుచేసిన విప్లవ సరదారులు నలుగురును విడి
పబడిరి. తమ మిత్రకోటిలోనివారగు నితరరాజుల కాహ్వానము
పబడెను. మూడవ తారీఖున "పుష్పవనము" అనుచోట గొప్ప

దర్బారు జరుపబడెను. సరదారులు, జాగీరుదారులు, సైన్యాధికారులు మొదలగువారందరు తమ తమ స్థానముల నలంకరించిరి. తాత్యాతోపె మొదలగు యోధులు యోధవేషములను ధరించి హాజరైరి. మంగళవాద్యములు మ్రోగుచుండ వందిమాగధులు స్తోత్రములు చేయుచుండ పీష్వా యత్యంత వైభవముతో రాజదుస్తులను ధరించి రత్నకిరీటమును, శిరోపింఛమును దాల్చి మణి, కంకణ హారవిభూషితుడై శుభముహూర్తమున సింహాసనాసీనుడయ్యెను. అనేక వస్త్రాభరణములు బహుమతులీయబడెను. రామారావు గోవిందు అను నొక ప్రధాన మంత్రికి వస్త్రము లియ్యబడెను. తాత్యాతోపె సేనాపతిగా నియమింపబడెను. అతని కొక రత్నస్థగిత ఖడ్గము బహుమతి చేయబడెను. తరువాత నెనమండుగురు ప్రధానులుగా నియమింపబడిరి. సైనికుల కిరువదిలక్షల రూపాయిలు పంచిపెట్టబడెను. పట్టణమంతయు కోలాహలముగా నుండెను. ఎచ్చట జూచిన నానందమయముగ నుండెను. సింధియాసర్కారు జాగ్రతతో గూడబెట్టిన ధనమునంతను రావు సాహేబతిహుషారుగా ఖర్చు పెట్టుచుండెను. ఇక నిత్య బ్రాహ్మణ సంతర్పణలవిషయమై వర్ణింప నలవిగాకుండెను: పాకశాలలో వెయ్యి మంది వంటబ్రాహ్మణు లహర్నిశములు పనిచేయుచుండిరి. పంచభక్ష్య పరమాన్నములతో షడ్రసోపేతములైన భోజనము అమర్చబడుచుండెను. రాజమహలులో నీప్రకారము నిత్యము నూతనోత్సవములతో నిత్యకళ్యాణము పచ్చతోరణముగా 'ఫెళ్లు' మనుచుండెను. రావు సాహేబు పీష్వా తాత్యాతోపె మొదలైనవా రవిరళ సంతోష వారధిలో మునిగి కర్తవ్యజ్ఞానమూఢులై ప్రవర్తించుచుండిరి. ఈ యవ్యక్త వ్యవహారమునకు లక్ష్మీబాయి యెంతయు దుఃఖాక్రాంతురాలై రావు సాహేబు ననేక పర్యాయము లిట్లు వారించెను. "మీ రీ సమయమున నిట్టి భోగములను కట్టిపెట్టవలెను. ఆనందముతోను, ఉత్సవములతోను కాలము వృథపుచ్చుట కిదిసమయముగాదు. ఇది రణభేరులతోను, సమరసన్నాహములతోను శత్రువు నెదుర్కొనవలసిన తరుణము. మీ రీ సమయమున విజయోన్మత్తతచే నానంద నిమగ్నులై యున్నారు. ఇదెంతమాత్రమును యోగ్యముకాదు. సింధియా యొక్క ఖజానా

రుంతయును సర్వసేనలును మీ యధీనములో నున్నవి వీనిని
సనము సరిగా నుపయోగించుకొనియెడల మన యాశయములన్నియు
ూడిద పొంగును. అంగ్లేయులు చాకచక్యము గలవారు. వారు
ము ప్రయత్నముల నెన్నడును విడుచువారు కారు. వారు మనపై
ఏ నిమిషమందు వత్తురో మనము చెప్పజాలము. మనమిట్లు స్తబ్ధులమై
డియుందుమేని మననాశమున కెంత కాలమో పట్టదు. కనుక
వారిప్పు డిట్టి యుత్సవములను కట్టిపెట్టి సేనలను తయారు చేయుట
యందు తత్పరులు గావలెను. సైనికుల నెక్కువగా నాదరించి వారి
ఉత్సాహము కలుగ జేయవలెను. ఇట్టి సమయమును వృథా వ్యయ
పరచరాదు. మన మనేక కష్టములను పడి కార్యసాధన కనుకూలించు
ఇట్టి తరుణమును బడయగలిగితిమి. కనుక మనము సావధానముగా
ఇట్టిసమయమున యుద్ధప్రయత్నములను జేసికొనుటే ప్రధానకర్త
వ్యము". కాని రత్నములవంటి యీ పలుకులన్నియు చెవిటివాని
ముందు శంఖూదినట్లయ్యెను. పీష్వా బుర్రకివి యెక్కలేదు. "భ్రష్ట
స్య కా వాగతిః" అనినట్లు వారు యథాప్రకారముగా నుత్సవముల
తోను బ్రాహ్మణ సంతర్పణలతోను సంతృప్తిపడుచుండిరి. తాత్యా
తోపెకూడ తన సైన్యమును జూచి మురియుచుండెను. అంగ్లేయులు
న సేనతో యుద్ధము చేయజాలరనియే యతడు భావించుచుండెను.

కాల్పియుద్ధమైన తరువాత సర్ హ్యూరోజు మిగిలిన విప్లవకా
రుల నందరను నాశనము జేయుట కేర్పాటులను గావించి బొంబాయి
చేరిన సంగతి వినియేయున్నారము. కాని విప్లవకారులు గ్వాలియరు
ప్రవేశింప నున్నారను వార్త యతనికి జూన్ ఒకటవ తేదీని తెలి
సెను. ఈ వార్త వినుటతోడనే యతడత్యాశ్చర్యపడెను. వెంటనే
యతడు చాలమంది తెల్లసిపాయిలను, నేటివు సిపాయిలను, అశ్విక
దళములను యిచ్చి మేజరు స్టువర్టు, మేజరు రాబర్టుసన్లను బంపిం
చెను. కాని వారు గ్వాలియరు జేరకమునుపే గ్వాలియరు జయింప
బడుటయు [illegible]ను. ఈ వార్త
వినుటతోడనే రోజుదొర దుఃఖాక్రాంతుడయ్యెను. అతడుపడిన

కష్టమంతయు వ్యర్థమై నట్లతనికి గాన్పించెను. వెంటనే యతడు వెనుకకు దిరిగి విప్లవకారుల నోడించుటకు ప్రబల ప్రయత్నముల గావించెను. "ఈయుద్ధములో సర్ హ్యూగ్రోజు వంటి రణపండితుడును యుద్ధకళానిపుణుడును లేనిచో పీష్వాచే పునరుజ్జీవితము గావింపబడిన మహారాష్ట్రాధికారము దక్షిణదేశ మంతటను విజృంభించి మన కట్టి దుస్థితి పట్టెడిదో యూహింపజాల" మని మేలిసను వ్రాయుచున్నాడు. రోజుదొర వెంటనే సర్వసైన్యాధిపత్యము వహించి గ్వాలియరుపై సేనలను నడిపించెను. ఆంగ్లసేనలు సరాసరి గ్వాలియరు సమీపమునను న్న మురారి గ్రామము వచ్చి చేరినను రావుసాహేబుకు గాని తాత్యాకుగాని యీసమాచారమే తెలియకుండెను. వారి యానందములో వారుపడి కొట్టుకొనుచుండిరి. మురారిలోనున్న సేనయంతయు సింధియాసర్కారు సైన్యము. ఈసైన్యమంతయు విప్లవకారులలో గలసిపోయెను. ఈ సైన్యములో మరఫిరంగులు, అశ్వికదళము, కాల్బలము మొదలగు యుద్ధసామగ్రియంతయు నుండెను. ఇవిగాక గ్వాలియరుసేనలో రోహిలాలు, పఠానులు మొదలగు యుద్ధవిశారదులు గూడ గ్వాలియరు సేనలో నుండిరి. కాని యెన్ని యున్న నేమి! పీష్వా, తాత్యాతోపే అంధప్రాయులై యిట్టి పరికరముల నుపయోగించుకొనక విందుల నారగించుచుండిరి. ఛత్రపతి శివాజీమహారాజు, బాజీరావు, నానాఫడ్నవీసు మొదలగు మహారాష్ట్ర శూరులందరును దమతమ సైనికుల బాహుబలముచేతను, ఖడ్గనైపుణ్యము చేతను, మహారాష్ట్ర ప్రభుత్వమును అటక్ వరకును స్థాపించుచుండ రావుసాహెబు పేష్వా దాన ధర్మములచేతను, బ్రాహ్మణ సంతర్పణలచేతను స్వరాజ్యపతాకమును స్థాపింపబూనెను కాబోలును ! చిట్టచివర కాంగ్లసేన వచ్చుచున్న సంగతి తెలిసిన తరువాత పీష్వా తాత్యాతోపేను పిలచి సేనలను తయారుజేయుమని యాజ్ఞాపించెను. తాత్యాతోపే స్వయముగా యుద్ధనిపుణుడను సంగతి మన మిదివరకే గ్రహించియున్నాము. కాని యితడు గూడ పీష్వాతో విజయోత్సవములతో మత్తెక్కియుండెను, పీష్వా పట్టాభిషిక్తుడయ్యెను. కనుక నింగ్లీషువారు తమపై యుద్ధమునకు వచ్చుచో [illegible] రాజులందరను వచ్చి

తమకు సహాయము చేయుదురని యతడు తలంచెను. కాని యీసమయ ముందు దమకు సహాయము చేయువారెవరును లేరను సంగతి యతనికి తెలియుటతోడనే తాత్యా తెలివి తెచ్చుకొని యోధవేషమును ధరించి ప్రతిచోటను ఫిరంగులకొరకు వేదికలను గట్టుట కాజ్ఞాపించెను. అతడు స్వయముగా మురారి పరువెత్తి దానిని రక్షింప బ్రయత్నించెను. అతని ప్రయత్నములు నిష్ఫలమయ్యెను. సర్ హ్యూరోజు అకస్మాత్తుగా మురారి పై బడుటతోడనే అచ్చటనున్న సైనికులు భయభ్రాంతులైరి. మురారి లోనున్న సైనికులలో కొందరు సింధియాకు విరోధులైన వారుండిరి. వీరు బహుపరాక్రమముతో యుద్ధము చేసిరి. విప్లవకారులలో గూడ కొందరు శూరులు వెనుదీయక పోరాడిరి. ఇట్లు రెండుగంటలవరకును ఘోరయుద్ధము జరిగెను. చివర కాంగ్లేయులే గెలిచిరి. విప్లవకారులు మురారి వీడి పారిపోవుటతోడనే యింగ్లీషువారు దానిని స్వాధీనము చేసికొనిరి.

ఈసమాచారము గ్వాలియరులో తెలియుటతోడనే అందో ళన బయలుదేరెను. రావుసాహెబు పీష్వా కిప్పుడు తెలివివచ్చెను. అతడు తన సైన్యమున కుత్తేజమును కలిగించుటకు పైకివచ్చెను. బాందానవాబు కూడ పట్టణముయొక్క బురుజులను బందోబస్తు చేయుటకు బయలుదేరెను. తాత్యాతోపే యదివరకే మేల్కొని సేన ను కూర్చుచు ఫిరంగుల నన్నిచోట్ల నమర్చుచు అశ్వికదళమును, కాల్బలములను యథాస్థానముల నియోగించుచు భిన్నభిన్న సైన్యముల ను విధప్రదేశము లందలి త్వరత్వరగా యుద్ధప్రయత్నములను జేయుచుండెను. అతడు మహారాణి లక్ష్మీబాయిని సమీపించి యామె మాత్రల వినమ్రుడై నిలచి "తల్లీ! యిదివరలోవలెనే నీవు మాకీయుద్ధ మందు గూడ సహాయమును జేయ వేడుకొనుచున్నాను" అని పలికెను.

ఈ వచనములు వినుటతోడనే మహారాణికి దుఃఖమువచ్చెను. ఆమె పీష్వా తాత్యాలతో సైనికశిక్షణమును గురించి యెన్నిసారులు చెప్పినను వారు పెడచెవిని బెట్టి పీష్వాపదవిని పునఃప్రతిష్ఠించుచు మహోత్సవములలో నిమగ్నులై కార్యసిద్ధి కదనగు కాలము నైశ్వర్యోపే

భోగములలో గడిపివేసి ఆత్మనాశనమును, భారతదేశదాస్యశృంఖలములను దెచ్చిపెట్టిరి. ఇట్టివిచారమహామేఘ హృదయమును వ్రక్కలు జేయుచుండ "భారతదేశమా! నీకింకను శుభదినములు పట్టలేదు. అట్లు కానిచో మావంటి నిర్భాగ్యులు నీకడుపుచిచ్చుకొలుకేల దాపరింతురు?" అని విలపించుచు ప్రొద్దుపుచ్చుచుండెను. తాంతియాతోపే సందేహమనస్సుతోను దైన్యవాణితోను ఆమెను పదేపదే ప్రార్థింపనామె యిట్లు పలికెను. "సహసోప్రాయములను గనిపెట్టి నిరంతరపరిశ్రమ చేయుచు నేటివరకు మనము చేసినకృషియంతయు నిష్ఫలమగుచూచనలు నాకు గాన్పించుచున్నవి. నేనుచెప్పిన సలహాయంతయు పీష్వాయొక్క దురభిమాన దురాగ్రహములచేతను, విజయోత్సాహము చేతను బూడిదలో బోసిన పన్నీరువలెనయ్యెను. ఆంగ్లసేనలు మన నెత్తిపై వచ్చిపడుచున్నను మనమింకను సరియైన సమరసన్నాహములను గావింపలేదు. క్రమశిక్ష యెంతమాత్రము లేని యిట్టి సైన్యముతో మనమాంగ్లేయులతో పోరి యశమును సంపాదింపజాలము. కాని యిట్టిసమయములో మనధైర్యమును విడనాడినను లాభములేదు. మీరు మీమీ సైన్యములను యుద్ధసన్నద్ధులనుజేసి నలువైపులను నిపుణులగు సరదారులనుంచి తగిన బందోబస్తు గావించి ఆంగ్లసేనల మార్గమును నిరోధింపుడు. నేను నాధర్మమును నెరవేర్చుట కెప్పుడును సిద్ధముగానే యున్నాను. మీరు మీకర్తవ్యమును మాత్రము విస్మరింపకుడు."

ఈమాటలను వినుటతోడనే తాంత్యాతోపేకు నూతనోత్సాహము కలిగెను. ఆమె మాటల నతడు శిరసావహించి గ్వాలియరుకు తూర్పుభాగమును రక్షించుభారము నామెకిచ్చివేసి తనసేనలతో మరియొకవైపునకు పోయెను.

మహారాణి లక్ష్మీబాయి యిదియే తన యంతిమ యుద్ధమని గ్రహించి యద్వితీయ రణోత్సాహముతో దనసేనల నతిత్వరితముగా రణోన్ముఖులను గావించెను. ఆమె తన మామూలు రౌద్రవేషమును ధరించి, యుత్తమాశ్వము నధిరోహించి శత్రుసంహారకేళియం దసమాన

శాతూహలమును ప్రదర్శించు తన ప్రాణతుల్యమగు రత్న స్థగిత కరవాలము నొఱనుండి యూడబెరికి సైనిక నివహంబులకు శిక్షను గఱప నారంభించెను. ఆసమయమందలి యామె దివ్య స్వరూపమును, గంభీరస్వరమును, స్వధర్మ స్వదేశాభిమానములను జూచి యామె సైనికు లావేశపూరితులగుచు శత్రుసంహారోత్సుకతను ప్రదర్శించుచుండిరి.

బ్రిగేడియర్ స్మిత్ మేజరుహోర్ లిద్దరును హ్యూరోజు యొక్క అజ్ఞానుసారము గ్వాలియరు కైదుమైళ్ళ దూరములో నున్న కోటా సరాయి యను గ్రామమున తమ సేనలను నిలిపి యచ్చటనుండి పట్టణముపై బడుటకు నిశ్చయించిరి. వీరిద్దరును గ్వాలియరు సేనలయొక్క వ్యూహరచనను బరీక్షింప నారంభించిరి. అవైపునున్న సేనలు మహారాణి యధీనములో నుండెను; ఫిరంగులకొరకు వేదికలంతటను స్థాపింపబడెను. పర్వతము యొక్క నిమ్నోన్నత ప్రదేశములలో సేనలు క్రమ శిక్షణలో నుంచబడెను. అభేద్యమైనవ్యూహము పన్నబడెను. శౌర్యసాహస సంపన్నులగు వీరు లగ్రభాగమున నుండిరి. వారివెనుక కొద్ది దూరములలో అశ్వికదళము, కాల్బలము మొదలగున వతిచమత్కారముగా కూర్పబడెను! తక్కిన యుద్ధ ప్రదేశములన్నియు సరి కట్టుబడెను. ఒక యెత్తైన ప్రదేశములో గొప్ప గొప్పఫిరంగు లమర్చబడెను. ఈ వ్యూహము దాటి ఆంగ్లేయులు పట్టణమును బ్రవేశించుట దుస్సాధ్యముగా నుండెను. పదహారవ తారీఖున బ్రిగేడియరు స్మిత్ యుద్ధమును ప్రారంభించెను. ఆంగ్లసేనలు ముందుకు బయలు వెరుట తోడనే లక్ష్మీబాయి తన ఫిరంగి వేత్రుకాండ్రను హుషారు చేసెను. వెంటనే ఫిరంగి వర్షము కురిసెను. దానితో నాంగ్లసేనలు చెల్లాచెదరై వెనుకకు మరలెను. లక్ష్మీబాయి యొక్క రణశూరులగు సరదారులును, ముసల్మానులును ముందు కురికి యాంగ్లేయులపైబడి ఘోరయుద్ధము చేసిరి.

ఆంగ్లేయుల గుఱ్ఱపుదళము మహారాణి సైన్యముపై నత్యావేశముతో పడెను. మహారాణి సరదారులు వారి నెదిర్చిరి; సంగ్రామ

మతిభీకరముగా నుండెను. ఇరుపక్షముల వారును తమతమ పరాక్రమమును జూపుచుండిరి. మహారాణి సైనికులు ప్రాణములను త్యజించి కృపాణపాణులై విజయశ్రీని సాధించు తమకంబున శత్రుగణముపై కురికిరి. తల్వారుల ఝునాఝునధ్వనులు మారుమ్రోగెను. ఆంగ్లసేనలు ప్రాణముల నఱచేతులలో నుంచుకొనిరి. ఇంతలో కలనల్ రేన్సు, కలనల్ షేలీలు తమ సైన్యములను దీసికొని, బొంబాయి నేటివు కాల్బలమును ముందుంచుకొని మహారాణి సైన్యముయొక్క పృష్ఠభాగముపైబడిరి. మహారాణి సైన్యము నలువైపులను యుద్ధము చేయవలసివచ్చెను. ఆంగ్లసేన లసంఖ్యాకముగా వచ్చుచుండెను. లక్ష్మీబాయి సైన్య మతికొద్దిగా నుండుటచే వెనుకకు తగ్గవలసివచ్చెను.

కలనల్ రేన్సు, బ్రిగేడియర్ స్మిత్ మొదలగువారి సమయమును గనిపెట్టి తమ తమ గుఱ్ఱపుదళములను దీసికొని శత్రుసైన్యమును చీల్చివేసి ముందుకు పోవలెనని ప్రయత్నించుచుండిరి. తన సైన్యము వెనుకబడిన సంగతి లక్ష్మీబాయి చూచుటతోడనే యామె తన యశ్వము నురికించుకొనుచు కరవాలము నాకాశమండలమున గిరగిర ద్రిప్పుచు సైన్యమున కగ్రభాగమున నిలిచి మేఘ గంభీర స్వరముతో సైనికులను ప్రోత్సహింప వారు సంగ్రామదేవతయగు లక్ష్మీబాయిచే ద్విగుణీకృతోత్సాహులై పోరసాగిరి. ఈవిధముగా మరల తుములయుద్ధము జరిగెను. మహారాణి సైన్యము కొంచెమైనను వారందరును వీరులు; క్రమశిక్షనొంది మృత్యువు నాలింగనము జేయవచ్చిన ధీరులు. రావుసాహేబు పీష్వా, తాత్యాతోపెలు పెద్ద పెద్ద సైన్యముల ప్రోగుచేసి పట్టణమును మరియొక వైపునుండి రక్షించుచుండిరి. కాని వారి సైన్యము లెంత పెద్దవియైనను క్రమశిక్ష లేదయ్యెను.

పదిహేడవ తారీఖున ఆంగ్లసేనలు గ్వాలియరు నన్నివైపుల నుండియు నొక్కసారి ముట్టడించి జయించవలెనని చాల ప్రయత్నములను గావించెను. బ్రిగేడియరుస్మిత్ కోటాకి సరాయి గ్రామము వైపునుండి శత్రుసేనలను చీల్చుకొని గ్వాలియరుపై బడవలెనని ముందుకు బోవుచుండెను. వెంటనే మహారాణివారి నడ్డగింప తనసేనల

జ్ఞాపించెను. నాలుగు మూలలనుండియు రణభేరులు మ్రోగి యా కా
శమును చిల్లులుపడ జేయుచుండెను. మహారాణి యాశ్వికదళము తమ
యుద్ధనైపుణ్యమును జూపుచు రాణిని మెప్పించవలెనని యొక్కు
మ్మడి ముందు కురికి ఆంగ్లేయులతో ఛాతీలను గలిపి ఘోరయుద్ధ
మొనర్చిరి. ఈసమయమున మహారాణి వదనకమలము క్షాత్రతేజ
ముతో నుట్టిపడుచుండెను. ఆమె నేత్రద్వయము దేదీప్యమానముగా
నుండ క్రోధవహ్నిని గ్రక్కుచు నిజసైన్యము నుత్సాహపరచు
చుండెను. ఆరోజంతయు భయంకరయుద్ధము జరిగెను. చాలమంది
ఆంగ్లశూరులు యుద్ధములో యమసదనమున కంపబడిరి. బ్రిగేడి
యరు స్మిత్ కూడ నతిధైర్యముతో బోరెను. రణగర్జనములు మిన్నంటు
చుండెను. ఆకాశమండల మంతయు ధూళిధూసరమై కారుచీకట్లు
క్రమ్మెను. ఇరుపక్షముల యోధులును నేల గూలుచుండిరి. ఈయుద్ధ
ములో గొప్ప గొప్ప ఆంగ్లవీరులందరును హతాశులై దుర్భేద్యమైన
లక్ష్మీబాయి వ్యూహమును ఛేదించుట దుర్లభమని గ్రహించుటతోడనే
యుద్ధమును మాని వెనుకకు మరలిరి.

పదునెనిమిదవ తేదీని మరల యుద్ధము ప్రారంభమయ్యెను

లక్ష్మీబాయి శౌర్యము నాంగ్లయోధులు మరువజాలకుండిరి.
యిక నేవారు మరియొకవైపునుండి గ్వాలియరుపైబడ నుంకించు
చుండిరి. ఇంతలో కలనల్ రేన్సుగూడ వచ్చిస్మిత్‌ను గలుసుకొనెను.
వారిరువురును తమతమ సేనలతో నతిచాతుర్యముగ వ్యూహముల నేర్పరచి
యాశ్వికదళమునే శత్రువులతో బోరుటకు ముందుంచి కలనల్ హిక్సు,
స్తను హేనేజు మొదలగు వీరులను తీసికొని శత్రువు నణచివేయ
వలెనని మహావేగముతో బయలుదేరిరి. ఆంగ్లాధికారు లందరును
యుద్ధసన్నద్ధులై శత్రువును స్వాహాచేయవలెనని యూటలూడుచుండిరి.
లక్ష్మీబాయికూడ పూర్తియైన ప్రయత్నములనే గావించెను. ఆమె
యోధవేషమును ధరించి శిరమున కుచ్చుతలపాగజుట్టి సఫేదుఅంగరకా
ధరించి, పాయిజామా తొడుగుకొని, కంఠసీమను ముత్యాలహారము
నలంకరించుకొని తనయశ్వరాజము నధిరోహించి రణచండికవలె

కరాళ కరవాలధారాప్రభచే సేనలను వధించుచుండెను. అంగ్లేయులు
నలువైపులనుండియు గ్వాలియరుపైబడిరి. సర్ హ్యూరోజ్ ఒకవైపు
నుండి వచ్చెను. బ్రిగేడియరు స్మిత్ మరియొకవైపునుండి ప్రచండ
సేనతో మహారాణి ననేకవైపులనుండి ముట్టడించుచుండెను. మహారాణి
తనవీరులను వెంటబెట్టుకొని యావేశముతో బోరుచుండెను. ఆంగ్లే
యులుకూడ శౌర్యమును జూపసాగిరి. ఈసమయమున లక్ష్మిబాయి
మేఘమండలమును భేదించుకొని మెరయు మెరపుతీగవలె యుద్ధ
రంగమున మెరయుచుండెను. ఆమె శౌర్యసాహసములకు మేరలేక
యుండెను. ఆంగ్లాధికారులుకూడ వెనుదీయక పోరుచు ముందుకు
బోవలెనని యావేశమున వచ్చుచు నిలిచిపోవుచుండిరి. ఒకరికొకరు
దీసిపోవుటలేదు. ప్రజలు హతాశులగుచుండిరి. ఆకాశమండలము
ధూళిధూసరముతో గప్పబడెను. సూర్యభగవాను డదృశ్యమగుచుండెను.
కాని విజయలక్ష్మి యెవ్వరికిని సంప్రాప్తించుటలేదు. సర్ హ్యూరోజు
మురారివైపునుండి రావుసాహెబు పీష్వాయొక్క రెండు ఫిరంగులను
ధ్వంసముచేసెను. ఈవార్త లక్ష్మిబాయి సైనికులకు గొంత యలజడి
కలిగించెను. ఆమె కాల్బలసరదారు లెందుచేతనో గాని వెనుదీయు
చుండిరి. వారులక్ష్మిబాయితో గలిసిన సింధియాప్రభుత్వముయొక్క
సైనికులు. కాని లక్ష్మిబాయి గుఱ్ఱపు దళముమాత్రము హిమగిరివలె
నట్టెయుండి యుద్ధమును మరింత యుత్సాహముతో చేయుచుండెను.
చాలమంది యోధు లపారపారావారముగా వచ్చిపడుచున్న ఆంగ్ల
ఫిరంగుల కెరయగుచున్నను వెనుకనున్న కాల్బలమును, ఫిరంగులును
తనప్రక్కనే యుండునని యామె తలంచుచుండెను, కాని ఈయాశ
నిరాశయయ్యెను. యుద్ధ మతి తుములముగా నున్న సమయమున
నామెకు దన ప్రాణతుల్యమును, బాల్యస్నేహితురాలును నైన కరవా
లము దప్ప మఱొండు సహాయము లేదయ్యెను.

బ్రిగేడియర్ స్మిత్ మరియొక వైపునుంచి మహారాణి కాల్బ
లముమీదకును, ఫిరంగులమీదకును కలనల్ హిక్సు, కప్తను హేనేజీ
లను బంపించెను. వీ రతిచమత్కారముగా వెనుకనుండి వారిపైబడిరి.

లక్ష్మీబాయి కాల్బలము వారిని చూచుటతోడనే పలాయనమయ్యెను. తుపాకులు, మందు మొదలగు యుద్ధసామగ్రి యంతయు నాంగ్లే యుల పరమయ్యెను. ఈసహాయముతో వారు మరింత జోరుగా యుద్ధము జేయసాగిరి.

ఇక విప్లవకారులపై నాంగ్లేయులు కురిపించుచున్న శతఘ్నులకు మేరలేదు. వారెంతశూరులైనను వారిలో క్రమము లేదు. సరియైన వ్యవస్థలేదు. ఆజ్ఞాపాలనలేదు. ఉపాయకౌశలము లేదు. "ఉపాయేన తు తత్కుర్యాద్యన్నశక్యమ్ పరాక్రమైః" అనుసంగతి ఆంగ్లేయులకుగ్గుపాలతో బోసిన దివ్యౌషధము. పరాక్రమము (Policy) కాపట్యము ముందర పనికివచ్చుట లేదు.

లక్ష్మీబాయికి పరిస్థితులన్నియు గోచరించుచునే యుండెను; దుశ్శకునములు కాన్పించుచుండెను. తనకాల్బలము పారిపోవుట; విప్లవకారులను నాల్గువైపులనుండియు నాంగ్లేయు లగ్నిహోత్రపుంజములతో గప్పివేయుచుండుట; యోధులందరు గూలుచుండుట; ఇతరసహాయమేమియు లేకపోవుట-మొదలగు భయంకరపరిస్థితుల లోగూడ లక్ష్మీబాయి ప్రభంజనుని భీభత్సరూపము నెగతాళిజేయు కర్ణధారివలె నిరువదిమందితో నాంగ్లసైన్యమును చీల్చుకొనిబోవుట కెన్నిసారులో ప్రయత్నించెను. కాని యామె ప్రయత్నములన్నియు వృథయయ్యెను.

1858 వ సంవత్సరము జూన్ పందొమ్మిదవ తేదీని సహస్రకిరణసూర్యభగవాను డాకాశమండలమున దివ్యతేజోరాశివలె ప్రకాశించుచు నిరుపక్షముల యోధులను సూర్యమండలమును ఛేదించుకొని వీరస్వర్గమును జేరగోరుమని యాహ్వానించుచుండెను. మహారాణిపై బ్రిగేడియరుస్మిత్, కప్తను హేనేజూ లిరువురు నెనిమిదవ హుస్సారుపటాలమును దీసికొని ఘోరయుద్ధమునకు దలబడిరి. లక్ష్మీబాయి పురుషవేషమును ధరించి పోరుచుండుటచేతను, ఆకాశమంతయును ధూళిధూసరమగుటచేతను శత్రుసైన్యము లామెజాడను కనుగొనలేక యుండెను. మహారాణి తనతోగూడ నాంగ్లేయుల

సేవచేయుచున్న సుందర, కాశీ అను నిద్దరు దాసీలతోను విశ్వాసపాత్రులగు నిద్దరు సరదారులతోను కొద్దిమంది అశ్వికులతోను ఆంగ్లసేన నొకప్రక్క ఛేదించివైచి కొద్దిదూరములోనున్న విప్లవ సైన్యముతో గలసి మరల నొక గొప్ప వ్యూహమును పన్నవలెనని ప్రయత్నించెను. కాని ఆంగ్లహుస్సారు దళము నలుగడలను గాచియుండి యామె ప్రయత్నములను విఫలము గావించిరి. ఈయుద్ధములో తల్వారుల తళతళలును, ఝునాఝున ధ్వనులును దప్ప మరేమియు గాన్పించకుండెను. అందరను ప్రాణములపై నాశ విడిచిపెట్టుకొనిరి. ఆంగ్లేయుల ఫిరంగిగుండ్ల వర్షమును, లక్ష్మీబాయియొక్క ఖడ్గప్రహారములును వందలకొలది సిపాయిలను గూల్చుచుండెను. రాణి లక్ష్మీబాయి తన కరవాలముచే నాంగ్లేయుల కంఠస్నానము చేయించుచు గుఱ్ఱమును వాయువేగమున బరువెత్తించుచు శత్రుసైన్యమును ఛేదించుకొని పోయెను. కాని యా గుఱ్ఱమిక ముందునకుబోక నిలచిపోయెను. అది చాల భయపడిపోయెను; ఇంతలో బ్రిగేడియరు స్మిత్ హుస్సారుదళము నామె వెనుకనే బంపెను. వారు గుండ్లవర్షమును గురిపించుచుండిరి; లక్ష్మీబాయికి వెనుకనుండి యొక గుండుదెబ్బ తగిలెను. దానివలన నామెకు బాధ కలిగెను. ఇంతలో శత్రుసైన్యము మీదకువచ్చెను. మరల వారికి సంగ్రామము జరిగెను.

లక్ష్మీబాయి మూడురోజులనుండి హోరాహోరీ యుద్ధమును జరుపుచుండుటచే గొంత యలసిపోయెను. కాని యామె రణోత్సాహమును, స్వాభిమానమును మొక్కవోలేదు. ఈవిషయమై (Empire in Asia) అను గ్రంథములో టారెన్సు ఇట్లు ప్రశంసించెను.

"1857 లో విప్లవము బయలుదేరుటతోడనే యామె తన యశ్వము నధిరోహించి, పురుషవేషమును ధరించి కొలంకొలది గుంపులను, సైనిక నికాయములను నడిపించుచు చివరకు గొప్ప గొప్ప మహారాష్ట్రదళముల నధినాయకురాలై ఉత్సాహోన్మాదులును

త్రుభయంకరులును నగు తన యనుచరులకు మరియొక జోనుకన్య నయ్యెను; (ఈ ఫ్రెంచికన్య ఆంగ్లసేనల నోడించి ఫ్రాన్సును రక్షిం ను.) సర్ హాగ్రోజుసేనల నేవిప్లవనాయకుడును గూడ నీమెవలె ధించియుండలేదు. ఇంతేకాక నెట్టి విజయసూచనలును లేక ృత్యుసదనమునకు గొంపోవు యుద్ధమందైనను గంటలకొలది నిరంత ాయముగా బోరుచు నామె యుద్ధరంగమును విడువనొల్లదయ్యెను”

ఝాన్సీకోట నెట్టిసహాయమును లేకుండ ద్వాదశ అహో ాత్రములు కాపాడిన రణచండికను, శత్రువు సహస్రనేత్రములను ెరచి కాచుకొనియుండినను గూడ నిర్భయముగా కొలదిమందితో ట్టణమును వీడి ఖడ్గధారచే నడ్డువచ్చినవారిని యమపురికి బంపుచు 24 ంటలలో నూటరెండు మైళ్లు స్వారిచేసిన వీరవనితను, పారిపోవుచున్న న్య మధ్యమున సింహపుపిల్లవలె నురికి శత్రునాశనమున కవత ంచిన శక్తివలె బోరిన శౌర్యలక్ష్మినిజూచి యాంగ్లేయు లబ్బుర డుచు నట్టివీరలక్ష్మి నెట్లయినను పట్టుకొనవలెనని పందెము వేసికొ రి. కాని ఈశౌర్యలక్ష్మి భారత శౌర్యలక్ష్మి! ఆమె యుద్ధములో ంపుటొండె చచ్చుటొండె చిక్కుటలేదు. “నేను మరణించుటే తట ంచినచో నాపవిత్రశరీరము నాంగ్లేయుల స్పర్శచే మలినము గావింప ల్లను” అని నిశ్చయించుకొని పురుషవేషధారులైయున్న సుందర, ాశీ అను నిద్దరు దాశీలను రామచంద్రరావు రఘునాథసింహు మొద గు తన యంగరక్షకులను బిలిచి యుద్ధములో నేను పడిపోవుచో ాశరీరమును మ్లేచ్ఛులు తాకకుండునట్లు మీరు సంరక్షింపవలెను, ానాకోరిక లీడేరినపుడే మీరు యథార్థమైన స్వామిభక్తులు కాగలరు” ని చెప్పెను. అయ్యంగరక్షకులామె పలుకులను సువర్ణాక్షరములతో మ హృదయసీమలందు లిఖించుకొని నీడవలె యుద్ధములో లక్ష్మి ాయి నెప్పుడును విడువకుండిరి. వారందరును గుఱ్ఱముల నధిరోహించి యామె వెనువెంటనే యుండుచుండిరి. బాలుడైన దామోదరరావు, ామచంద్రరావు దేశముఖు గుఱ్ఱముపై నుండెను.

హుస్సారుగుఱ్ఱపుదళ మీచిన్నిసైన్యముపై నగ్నివర్షమును గురిపించుచుండెను. మహారాణిపై కురికిన ఆశ్వికుల నామె తన ఖడ్గనైపుణ్యముచే చెదరగొట్టి ముందుకు బోవుచుండెను. ఇంతలో నామెదాసియగు సుందర దీనస్వనముతో ఓ తల్లీ! చచ్చితిని! చచ్చితిని! అని కేకిలిడెను. ఈమాటలు కర్ణపుటముల బడుటతోడనే లక్ష్మీబాయి గిర్రున వెనకకు మరలెను. ఆమె కడు భయంకరదృశ్యమును జూచెను. ఒక ఆంగ్లేయు డామె ప్రియదాసియగు సుందరను యమపురికి బంప నుద్యుక్తుడయ్యెను! తోడనే లక్ష్మీబాయి వానికే యమపుర మార్గమును జూపెను. తిరిగి లక్ష్మీబాయి తన చిన్నసేనతో ముందుకు బోవుచుండెను. ఇంతలో లక్ష్మీబాయి గుఱ్ఱము వెనుకనుండి వచ్చు గుండ్లకు భయపడసాగెను. ముందొక చిన్నయేరు అడ్డమువచ్చెను. ఆ గుఱ్ఱము దానిని దాటక నిలచిపోయెను. లక్ష్మీబాయియొక్క స్వంత గుఱ్ఱము రెండురోజులనుండి యుద్ధములో పనిచేయుట చేతను గుండు దెబ్బలు తగులుటచేతను జ్వరపడియుండెను. ఈగుఱ్ఱము సింధియా గుఱ్ఱములలోనిది. ఇది లక్ష్మీబాయికి చాల విషమపరిస్థితులను దెచ్చిపెట్టెను. మహాభారత యుద్ధమున కర్ణుడు రథచక్రమూడి విరథుడైన చందమున లక్ష్మీబాయి తుముల యుద్ధములో తనస్వంతగుఱ్ఱము లేకయుండెను. ఆమెయెన్నిసారులు ప్రయత్నించినను ఆగుఱ్ఱము కదలక మెదలక యుండెను. ఆమెతోనున్న యాశ్వికు లందరును గుండు దెబ్బలతో జనిపోవుచుండిరి. ఈసమయమున నామెయొద్ద నైదారుగురు పరమభక్తులైన సేవకులు దప్ప మరెవ్వరును లేరు. ఇట్టి విషమావస్థలో హుస్సారుగుఱ్ఱపుదళము వెనుకనుండి వీరిపై నురికెను.

ఇంతలో నొక యాశ్వికుడు లక్ష్మీబాయి నతిభీకరముగా మార్కొనెను. లక్ష్మీబాయి యిదివరకే గుండుదెబ్బలచే నలసియుండెను; గుఱ్ఱము కదలకపోవుటచే కుడిభుజమే కూలిపోయినట్లయ్యెను!

ఇట్టిస్థితిలో నా యాశ్వికుడు పిడుగుపడినట్లామెపై బడెను. కాని లక్ష్మీబాయి యేమియు చలింపక కరవాలమును నాల్గువైపుల కత్యంత రయమున గిరగిర ద్రిప్పుచు నతిచతురతతో నాత్మరక్షణము

చేసికొనుచు నతనినొక్క వేటువేసెను. ఆవేటుతో నతడు నేలంటు కూలవలసినదే కాని యతడుగూడ చతురుడగుటచే నతికష్టముమీద దానిని తప్పించుకొని తనతో పోరు సరుని గుర్తెఱుంగజాలక నత్యాశ్చర్యపడుచు మరల లక్ష్మీబాయిపై కురికి తనకరవాలముతో నామె శిరముపై మోదవలెనని జూచెను. లక్ష్మీబాయి తన ఖడ్గమును గాలిలో గిరం ద్రిప్పుచు వానిఖడ్గమును తుత్తునియలుజేసెను. ఖడ్గద్వయ సంఘట్టనచే నిప్పులు జలజల రాలెను. ఒకప్రక్క మహారాణియొక్క తేయును కొద్దిమంది యంగరక్షకులతో బోరుచుండ మరియొకప్రక్క హుస్సారు గుఱ్ఱపుదళ మశేషము బోరుచుండెను. ఇట్టిస్థితిలోగూడ మహారాణి కొంతమంది సిపాయిలను గూల్చెను. కాని యొక యోధుడామె ఖడ్గము నెట్లో తప్పించుకొన సమయముగనిపెట్టి వెనుకనుండి యామె శిరమును కత్తితో చూర్ణముచేయజూచెను. దురదృష్టవశమున ఖడ్గమువలన లక్ష్మీబాయియొక్క దక్షిణపార్శ్వ మెగిరిపోయెను. ఒకకన్నుకూడ నూడివచ్చి క్రిందపడెను. ఇంతలో మరియొక యాశ్వికుడామె ఛాతిపై కత్తితో బొడిచెను. ఆమె శరీరమంతయు గాట్లుపడియుండెను. ఇట్టియవస్థలో రుధిరధారలు గారుచుండ గుండు దెబ్బలు తినిన బెబ్బులిచందమున నామె రోషకషాయితనేత్రియై యాంగ్లయోధు లిరువురపైబడి విరోధిరక్తపిపాసోత్సుకయై యున్న న కరవాలముతో వారిని యమధర్మరాజుకడకు బంపి తన క్షాత్రర్మమును సార్థకము జేసికొనెను. మహారాణి యీవిధముగా దన అంతిమపరాక్రమము బ్రదర్శించెను. కాని యామె శరీరమంతటను గాట్లు పడిరక్తసిక్తమయి యుండెను. ఆమెశక్తి అంతకంతకు క్షీణించుండెను. ఆమె కవసానకాలము సమీపించుచున్నట్లుగాన్పించెను.

యుద్ధస్థలముననే శరీరమును విడుచుచో మ్లేచ్ఛులామె పవిత్రరమును స్పృశింతురను భయముచే నామెవెంటనే రామచంద్రరావు శముఖును బిలిచి తగు ప్రయత్నములను గావింపుమని యాజ్ఞాపించెను. తడు పరమభక్తుడు; మహారాణి శరీరమును జూచుటతోడనే యతని హృదయము వ్రక్కలయ్యెను. కడుపు తరుగుకుపోయెను. అతడు కన్నీరు

మున్నీరుగా కార్చుచు నోట మాటరాకుండెను. వెంటనే యతడు యుద్ధరంగమున కతిసమీపముననున్న యొక పర్ణకుటీరములోని కామెను గొనిపోయెను. ఈ కుటీరము గంగాదాసుబాబా యను వానిది. లక్ష్మీబాయి కడుడస్సి దప్పిగొనియుండెను. అప్పు డామెకు గంగాజలము దనివితీర త్రావనిచ్చిరి. ఆమె శరీరమంతయు రక్తములో స్నానమాడుచుండెను. గాయములబాధ హెచ్చగుచుండెను. కాని ముఖముపై మాత్రము వీరలక్ష్మి యెప్పటివలెనే చెక్కుచెదరక యుండెను.

ప్రియపుత్రుడైన దామోదరరావును బిలచి తనయొద్దగూర్చుండబెట్టుకొని రెప్ప వాల్పక నతనిని మాతృవాత్సల్యతతో జూచుచు జగత్పాలకుడైన యీశ్వరునకతని నర్పించి సిద్ధార్థి సంవత్సర జ్యేష్ఠశుక్ల సప్తమినాడు గ్వాలియరు సమీపమున యుద్ధరంగమధ్యమున, గంగాదాసుబాబాకుటీరమున భారతదేశ శౌర్యరాశియు, నగణిత సుగుణనికరంబయు, పౌరుషలక్ష్మియు, దివ్య స్త్రీరత్నమునునగు మహారాణి ఝాన్సీలక్ష్మిబాయి యిరువదిమూడవయేట నీ లోకమును వీడి స్వర్గధామము నలంకరించెను. మహారాణి శరీరమును విడుచుటతోడనే రామచంద్రరావు దేశముఖు తన దేవి యాజ్ఞానుసారము తక్షణమే యొక చితిని బేర్పించి సమీపముననున్న తృణకాష్ఠములను దెప్పించి విగతప్రాణయైయున్న యాపవిత్రశిరీషకుసుమపేశల దేహమును దానిపైనుంచి తన స్వహస్తములతో నగ్నిసంస్కారము గావించి ధన్యుడయ్యెను.

సమాప్తము.

ఆంగ్లేయుల పొగడ్తలు.

పరిపాలించుట కసమర్థురాలని మనము యే స్త్రీనుండి యొక సంస్థానరాజ్యమును లాగుకొంటిమో అట్టి స్త్రీ సైన్యముల నవలీలగా నడుపగలదని మనము కనుగొంటిమి. ఉత్తరహిందూదేశమున నామె విప్లవకేంద్రమయ్యెను. ఆమె హిందూమహమ్మదీయ సైన్యములకు బొడీసియావలె నుండెను. ఆమెయొక్క యత్యంత సాహసోపాయముల వలననే గ్వాలియరు దానితోపాటు మధ్యహిందూదేశము కొంచెమించుమించుగా మనచేతులలో నుండి జారిపోయెను. ఢిల్లీ పడిపోయిన తరువాత ననేకవారములును, మాసములును సర్ హ్యూరోజు సైన్యముల కనేక కష్టములను గల్పించి ముప్పుతిప్పల బెట్టిన ధీరవనితయొక్క అద్భుత సేనానాయకత్వమేయని వేరుగ జెప్పనక్కరలేదు చివరకామె తనసైన్యములను గూర్చుకొని మనతో కాల్పిలో బహిరంగయుద్ధమునకు డీకొనెను. అచ్చట నోడిపోయిన తరువాత నామె తిరుగ గ్వాలియరులో మనపై ప్రబలయుద్ధ ప్రయత్నములను గావించెను. అనాడామెసైన్యములు కూలి చిందరవందరయై పారిపోవుటలో నామెలోప మెంతమాత్రమును కాన్పించదు. ఆశ్వికదళాధికారివలె నామెదుస్తులను, అస్త్రశస్త్రములను ధరించి తన సైన్యములతో మనపై ననేకపర్యాయములు భయంకర దాడులను సాగించెను; సర్ హ్యూరోజుచేత స్వయముగా నడిపింపబడిన ఒంటెలదళ మామె తుదిదళమును చీల్చివేసినపుడాశలన్నియు నశించినను చివరవరకును నిలచిన వీరులలో లక్ష్మీబాయికూడ నుండెనని వేరుగ చెప్పనక్కరలేదు”

“ఏ మహారాణియొక్క రాజ్యము మనము కలుపుకొనినవాటిలో నొకటియని మనమిదివరలో కనుగొంటిమో అట్టి ఝాన్సీరాణి లక్ష్మీబాయి మనతో చివరవరకును పోరిన తిరుగుబాటుదారులలో నొకతెయని వేరుగ జెప్పనక్కరలేదు. ఆమె తన సర్వశక్తుల నీతిరుగుబాటులో ఇది కేవలము తిరుగుబాటనియు సిపాయిపితూరీ కాదనియు పూర్తిగా

భావించి) ధారపోసెను. నానాసాహెబు, తాత్యాతోపేలతో నామె రణరంగమునకు దుమికెను. ఢిల్లీపడిపోయినతరువాత నామె మాసములకొలది సర్ హ్యూగ్రోజుతోను, ఇంగ్లీషువారితోను హోరాహోరీగా పోరుసాగించెను. ఆమె సైన్యముల నాహవరంగములో నడిపించెను. ఆమె తనస్వహస్తములతో యుద్ధముచేసెను. గ్వాలియరును తనస్వాధీనములోనే యుంచుకొనుట కామె మనతో యుద్ధరంగమున బోరెను. అశ్వికదళాధికారి వేషమును ధరించి యామె మనల ననేకసారులు బహిరంగముగా నెదుర్కొని చిట్టచివరవరకు పోరుచు యుద్ధరంగములో చనిపోయెను. ఎట్టివీరాగ్రేసరుల కైన నలంకారములగు నాయుధవ్రేటులతో నిండియుండిన యామె శరీరము యుద్ధభూమిలో గాన్పించెను. ఔదార్యవంతుడైన విజేత అతిసంతోషముతో గొనియాడునట్లే సర్ హ్యూగ్రోజు ఆమెను కీర్తించెను. అతడు తన ప్రసంగములలో నిట్లు వ్రాసెను. "వైరివీరులలో నుత్తమోత్తమ పురుషు డీయుద్ధరంగమున చనిపోయినట్లు కనుగొనబడిన దీ ఝాన్సీ రాణియే!"

"ఎప్పటికిని మరుపు రాజాలనట్టి 1857 వ నాటి చరిత్ర యుత్కృష్టదేవియొక్క అద్భుతచర్యలును, నిరుపమాన ప్రతాపమును మరింత దిగంతశాశ్వత కీర్తి నొసంగుచున్నవి. వీరస్త్రీ మకుటమగు రాణి లక్ష్మీబాయి కిరువదియారు లేక ముప్పది (ఆమె వయస్సు 23 మాత్రమే) వత్సరములున్నవి. ఆమె సౌందర్యగని; అపారమైన యుత్సాహము, అతులిత ధైర్యము, ఉత్తమదేశభక్తి మొదలగునవి సుగుణరాసి. ఆమె విశుద్ధశీలము, మనోబలము, క్రియాకలాపానురక్తి మొదలగునవి జగద్విఖ్యాతిని బడసెను. 1857 లో తిరుగుబాటుకు బూర్వ మీమోహనాకారము ఝాన్సీ సింహాసనము నలంకరించి తన భర్త మహారాజా గంగాధరరావు దత్తత చేసికొనిన బాలకుని తరఫున చతురుడైన పరిపాలకునివలె నత్యంతకౌశలముతో బరిపాలించెను. ఈదేవికి దన ప్రజలపై జాల పలుకుబడికలదు. ఈమె యౌదార్య సమర్థతలు గల పరిపాలకురాలని ప్రతివారును సంభావించుచుండిరి.

"లక్ష్మి యీవిధముగా పోరాడెను. ఆమె తన యుద్దేశమును సాధించెను; తన కోరికలను సఫలీకృతము చేసికొనెను; తన మనోనిశ్చయమును నిర్వహించుకొనెను. జాతియంతయు సజీవముగా నున్నదని ఋజువుచేయుట కిట్టి జీవిత మొక్కటియే చాలును! ఆమె సకల సద్గుణ సార నికురుంబము; ఇరువదిమూడు సంవత్సరములు వచ్చీరాని కేవల మొక యబల; కనుకందని గులాబివంటి మేనిసొగసు; మనోహరములైన చైద్యములు; విశుద్ధపవిత్రవర్తనము, పురుషులలో గూడ బహుకొద్దిమంది మాత్రమే చూపగల నిజప్రజాసంధానశక్తి కామె పెట్టినది పేరు. ఆమె హృదంతరాళమున దేశభక్తియను దివ్యపదా జాజ్వల్యమానముగా బ్రకాశించుచునే యుండెను. ఆమె తన స్వదేశాధిక్యత కెంతయు గర్వించుచుండెడిది. ఇక యుద్ధములో నామెకు సాటియే లేరు! ఇట్టి దివ్యవ్యక్తి నొకజాతి తన కుమార్తెగను రాణిగను బడయుం భాగ్యమును కలిగియుండు టత్యరుదు. ఇంగ్లాండు కిట్టిభాగ్యమింతవరకును అబ్బియుండలేదు. ఇటలీ విప్లవములో నుత్తమోత్తమమైన ఆదర్శములను, వీరత్వమును మనము చాలవరకు కనుగొందుము; కాని యిట్టి కీర్తివంతమైన కాలమందు గూడ నిటలీ యొక లక్ష్మిని కాంచజాలదయ్యెను!"